

Noodzaak en luxe:

water in Romeinse woningen

Tegenwoordig is water altijd voorhanden. Het is zo normaal dat er water uit de kraan komt dat we daar helemaal niet meer bij stil staan. Toch is dit pas een verworvenheid van de laatste honderd jaar. In de oudheid – en zeker in de landen rond de Middellandse Zee – was de aanwezigheid van een waterbron een van de redenen om op een bepaalde plaats een stad te stichten. Bij bevolkingstoename was één bron vaak niet meer voldoende en werd aanvulling gezocht door regenwater op te vangen en putten naar een grondwaterlaag te slaan. Soms werd water van een verder gelegen bron via een langeafstandsleiding naar de stad aangevoerd en in de stad met een leidingnet over de afnemers verdeeld.

In onderzoek naar de watervoorziening in de oudheid ligt de nadruk meestal op dit laatstgenoemde systeem. Bepaalde onderdelen van het leidingnet, zoals imposante bouwwerken (aquaducten) of de technisch geavanceerde delen (watertorens of waterkranen), krijgen de volle aandacht. De auteurs van dit artikel willen de meer alledaagse voorzieningen voor het voetlicht brengen: de eenvoudige voorzieningen die veelal door de bewoners zelf in hun huizen konden worden aangebracht en die de persoonlijke smaak en voorkeur tonen. Met dit artikel hopen we te laten zien dat dit even interessant is als de technisch geavanceerde voorzieningen en dat detailonderzoek naar water in Romeinse woningen verrassende conclusies kan opleveren voor onze kennis van de Romeinse woon- en leefwereld.

Om de watervoorziening binnen een stad of in bepaalde huizen te laten zien, is het nodig dat een substantieel deel van een stad ‘vlakdekkend’ is opgegraven en dat er voldoende elementen van de aan- en afvoer en het interne verdeelsysteem van water aanwezig zijn.

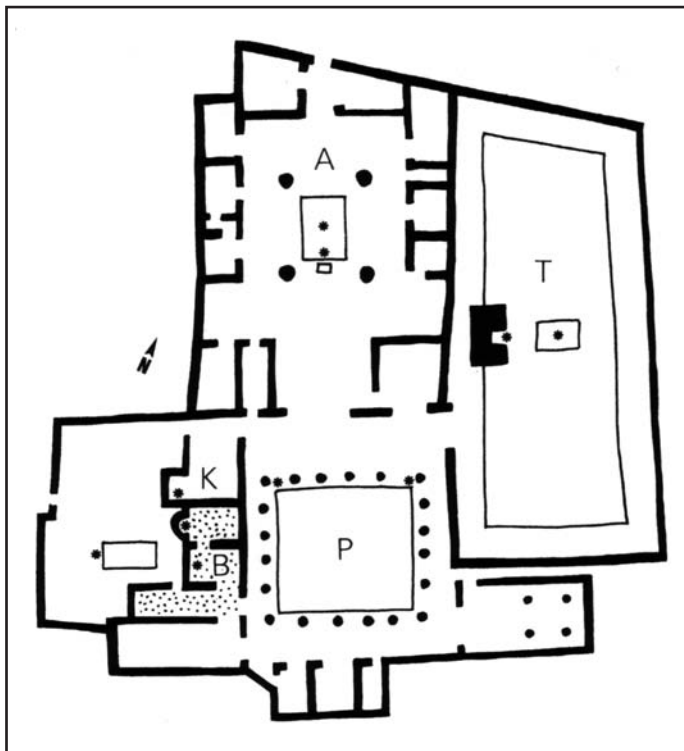
Voor de Griekse wereld zijn dergelijke steden schaars. In die steden die wel grotendeels zijn opgegraven zijn putten aangetroffen, voorts onderdelen van een regenwateropvangsysteem, hier en daar een stedelijk waterleidingnet en soms zelfs een toilet of bad. Toch kunnen de voorzieningen niet goed worden gereconstrueerd, omdat de relatie tussen de verschillende onderdelen zelden duidelijk is. De Grieken gebruikten namelijk voor elk transport van water aardewerk buizen en het is in de meeste gevallen niet meer vast te stellen of een aangetroffen buis als regenwaterpijp, als afvalwaterbuis of juist als aanvoerleiding diende. Dit is slechts te achterhalen wanneer een Griekse stad en de huizen erbinnen tot in detail op het aspect watervoorziening worden onderzocht. Aangezien dit nog nauwelijks gebeurd is, laten we de Griekse watervoorziening hier buiten beschouwing.

Ook de Romeinse watervoorziening kent deze handicap. Van slechts een handvol steden zijn we enigszins op de hoogte, waaronder Pompeii, Herculaneum, Ostia (alle in Italië) en Volubilis in het huidige Marokko. Wij zullen ons daarom op deze steden concentreren.

Het huis van de Zilveren Bruiloft

Welke voorzieningen de Romeinen in huis aanlegden om aan water te komen, waarvoor zij het gebruikten en hoe zij het gebruikte water vervolgens weer kwijtraakten, laat zich het beste illustreren aan de hand van een voorbeeldhuis. Als 'modelhuis' kozen we het huis van de Zilveren Bruiloft in Pompeii (de naam is modern en herinnert aan het zilveren bruiloftsfeest van het Italiaanse koningspaar Umberto I en Margherita aan het eind van de 19de eeuw, toen het huis werd opgegraven). Het is een typisch Pompeiaans huis en bestaat uit een *atrium* en *peristylum*. Wel moet worden vermeld dat de grootte van dit huis verre van standaard te noemen is (afb. 1). Toch is dit huis als model geschikt, omdat bijna alle relevante elementen hier te zien zijn. Aanvankelijk verzamelde men water door regenwater op te vangen. Later kreeg het huis een aansluiting op het stedelijk waterleidingnet, waarmee men fontein en in *atrium* en tuin kon laten spuiten. Ook het bad en het toilet werden vanaf dat moment met leidingwater bediend.

Het huis van de Zilveren Bruiloft werd in de tweede helft van de 2de eeuw v.Chr.

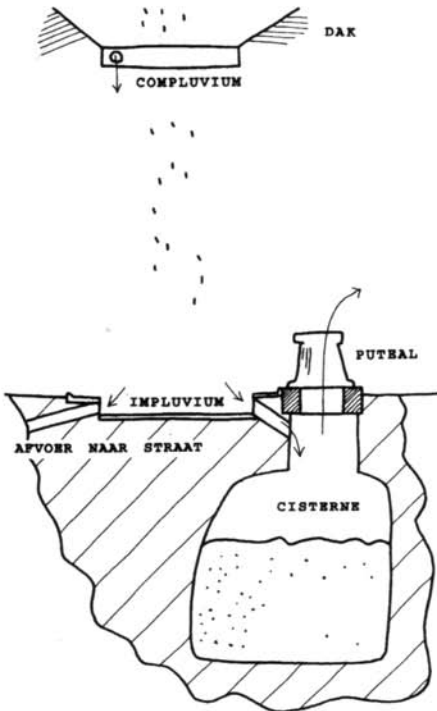
Afb. 1. Pompeii, plattegrond van het huis van de Zilveren Bruiloft. A = atrium, P = peristylum, T = tuin, K = keuken, B = bad (gestippeld) en * = fontein of ander waterpunt.

302

gebouwd. Van oudsher werd in het *atrium* regenwater opgevangen (afb. 2 en 3). De Korinthische zuilen die in dit enorme *atrium* waren geplaatst maakten een overspanning van de monumentale ruimte mogelijk. Op de balken van de overspanning waren de waterspuwers bevestigd rond een vierkante opening, het *compluvium*. Zij hadden tot taak het water van het dak in de eronderliggende opvangbak, het *impluvium* te richten. Het *impluvium* regelde de waterstroom en was daartoe voorzien van twee afvoeren, een naar de straat en een naar de ondergrondse opslagtank, de cisterne. Het eerste water dat van het dak via de spuwders naar beneden kwam, was meestal vuil door takjes en stof dat zich op het dak verzameld had. Het was niet de bedoeling dit vervuilde water op te slaan. Daarom werd het eerste water naar de straat weggeleid door de afvoer van de cisterne te sluiten. Na enige tijd, als het water schoner was, kon het in de cisterne worden geleid en werd de afvoer naar de straat gesloten. Zo kwam alleen schoon regenwater in de cisterne terecht.

Om het water schoon te houden werd een putmond (*puteal*) bovenop de schacht van de cisterne geplaatst. Loodresten in de rand van de puteal laten zien dat er eens een klapdeksel op bevestigd was (afb. 4), waardoor het donker bleef in de cisterne en er geen algen konden groei-

Afb. 2. Pompeii, *atrium* van het huis van de Zilveren Bruiloft.

Afb. 3. Schema regenwateropvang in een Romeins *atrium*.

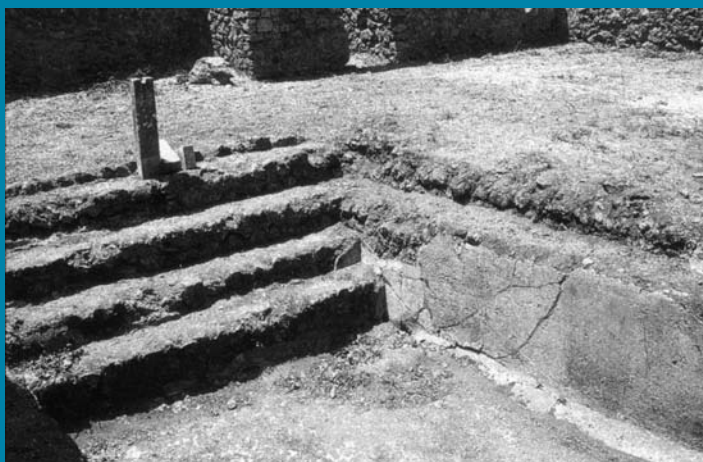
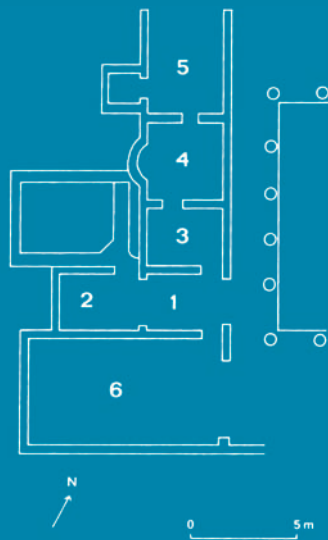
en. Met een emmer aan een touw kon men hieruit water nemen. De (vage) touwsporen in de rand van de puteal getuigen hier nog steeds van. Ook in de met zuilen omgeven binnentuinen (*peristylia*) werd regenwater opgevangen en van het dak van de zuilengangen (*porticus*) in een goot die de tuin omzoomde geleid. Vanuit de goot liep het water naar de cisterne.

Fontein, bad, toilet

In de loop van de 1ste eeuw v.Chr. kreeg het huis een aansluiting op het stedelijk waterleidingnet. Dit had veel voordelen: het leidingwater was onbeperkt beschikbaar en het had een zekere druk. Daardoor was het uitermate geschikt om fonteinen te laten spuiten, een mogelijkheid die in ons modelhuis naar hartelust werd gebruikt. Men plaatste een fonteinbeeld op de rand van het *impluvium* en veranderde zo het *impluvium* in een fonteinbak. De waterstraal kwam terecht in een sierlijke schaal die overstroomde. In het midden van het *impluvium* is een aansluiting voor een tweede fontein zichtbaar. In het kleine *peristylum* zijn enkele kranen teruggevonden, die de waterstroom over de hier langs de zuilen opgestelde fonteinen verdeelden. Ook in het grote *peristylum* waren enkele fonteinen geplaatst. Rond het openlucht-*triclinium* in dit *peristylum*, dat half onder de *porticus*, half in de tuin was gelegen, waren ook enkele fonteinen geïnstalleerd: een tafelfontein tussen de eetbanken en een vijvertje met fontein vóór de banken. Dit moet in de zomer een heerlijk koel en aangenaam plekje voor een maaltijd zijn geweest.

Afb. 4. Pompeii, huis van de Zilveren Bruiloft, *puteal*rand met resten van de bevestiging van de klapdeksel en vage touwsporen.

Afb. 6. *Piscina* van het huis van de Zilveren Bruiloft.

304

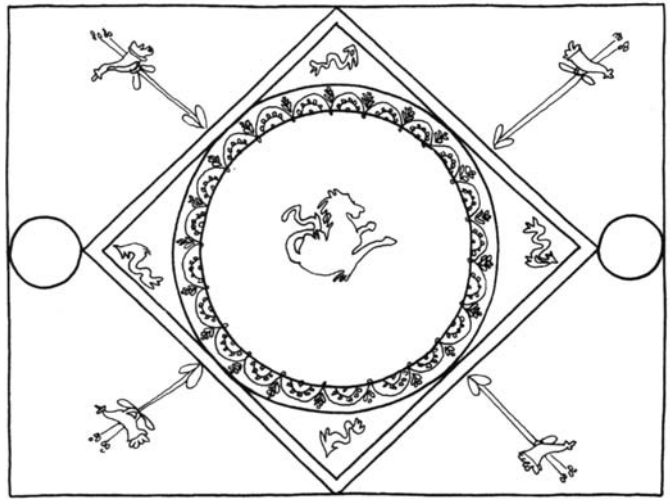
Afb. 5. Plattegrond van het privé-bad van het huis van de Zilveren Bruiloft. 1: *apodyterium*, 2: *frigidarium*, 3: *tepidarium*, 4: *caldarium*, 5: keuken, 6: *triclinium* (tekening W.A. Loerts).

Leidingwater verzorgde ook het privé-bad dat uit verschillende ruimtes bestond (afb. 5). Via de kleedruimte (*apodyterium*) waren de koude badruimte (*frigidarium*) en het lauwwarme vertrek (*tepidarium*) bereikbaar. Het belangrijkste vertrek werd door het *caldarium* gevormd, een warme, vochtige ruimte waar een badkuip en een met water gevuld bekken (*labrum*) stonden. Het badwater voor de kuip in het *caldarium* werd in de aangrenzende keuken in een (niet bewaard gebleven) boiler verwarmd. Deze boiler bevond zich boven het stookgat (*praefurnium*) waarmee het vloer- en wandverwarmingssysteem van de warme badvertrekken werd verwarmd. Het bad van het huis van de Zilveren Bruiloft had bovendien nog de luxe van een klein zwembad (*piscina*) in de buitenlucht, bereikbaar vanuit het *frigidarium* (afb. 6). Deze *piscina* heeft een inhoud van ruim twaalf kubieke meter, oftewel 12.000 liter, een hoeveelheid waarin alleen met leidingwater kon worden voorzien. De afvoer van het *frigidarium* loopt naar dezelfde hof waarin de *piscina* ligt, maar is verder niet te volgen. Waarschijnlijk werd dit water voor de planten en bomen in deze hof gebruikt.

Zelfs het toilet was op het leidingwater aangesloten. Een kraan regelde de watertoevoer naar het sponsbakje, de waterbak waar het sponsje – het equivalent van ons toiletpapier – werd uitgespoeld. Het toilet lag in de keuken. Het is een van de best

bewaarde toiletten van Pompeii. De zitting (een plank met een gat erin) is verdwenen, maar de richels in de muur geven aan waar deze eens bevestigd was. Het kleine vertrek is beschilderd met frisse bloemmotieven. Vanaf het plafond kijkt een blauw zee-monster op de toiletgebruiker neer (afb. 7). Verder zijn op het plafond drinkhoortjes en dolfijnen te zien. Het vertrek werd verlicht via een klein rond raam, waarin nog stukjes glas zitten. De afvoer van het toilet kwam uit in de eronder gelegen beerput. Dit is een van de weinige leeggegraven beerputten van Pompeii. De wanden waren niet met cement gemetseld maar gestapeld, zodat de vloeibare bestanddelen tussen de voegen door in de ondergrond konden verdwijnen; de vaste bestanddelen, de beer, bleef achter. Na verloop van tijd moest de beerput dus worden geleegd, hiervoor was aan de achterzijde van het toilet in de tuin een opening gemaakt (afb. 8). Op deze wijze kon men de beerput legen zonder de beer door het huis te hoeven vervoeren.

Ofschoon in delen van Pompeii een riolering lag, verdween het afvalwater van dit huis niet in een riool, omdat er geen in de buurt was, maar het werd via de straat afgevoerd. Het afvalwater van een van de badvertrekken, het *frigidarium*, werd mogelijk hergebruikt om bomen en planten in de hof water te geven. Voor het water van de *piscina* is een vergelijkbaar

Afb. 7. Plafondschildering in het toilet van het huis van de Zilveren Bruiloft.

305

HERMENEVS LXXIII/IV

Afb. 8. Opening van de beerput in de tuin achter het toilet in het huis van de Zilveren Bruiloft. Let op het kleine toiletraampje.

hergebruik denkbaar. Het afvalwater van het *caldarium* daarentegen, dat door olie en vuil verontreinigd was, kon niet worden hergebruikt. Waarschijnlijk verdween dit in de beerput die zich in de onmiddellijke nabijheid bevond.

Representatieve ruimtes

Het huis van de Zilveren Bruiloft laat zien dat leidingwater met name naar representatieve ruimtes (*atrium*, *peristylia*, *triclinium*) werd gevoerd om fonteinen te laten spuiten. Het effect van klaterende fonteinen in tuinen en binnenruimtes moet groot zijn geweest. Vanuit de donkere entree keek men uit over de door de zon beschenen tuin waarin het fonteinwater schitterde en fonkelde. Bezoekers waren ongetwijfeld geïmponeerd bij het betreden van het monumentale *atrium*, dat minstens twee fonteinen had en uitzicht bood op de fonteinen in het erachter gelegen *peristylum*. Gasten die op uitnodiging van de huiseigenaar in de *peristylia* kwamen, kregen een schouwspel voorgeschoteld van klaterende fonteinen. Die brachten bovendien verkoeling, net als in het *triclinium* waar zij de maaltijd gebruikten, misschien nadat zij zich eerst in het privé-bad hadden verkwikt en op warme dagen wellicht een duik in de *piscina* hadden genomen.

De leidingen eindigden niet in een waterbak vanwaaruit men gemakkelijk drinken gebruikswater kon nemen. Ook bij de fonteinen was het niet mogelijk water te ‘tappen’, tenzij men midden in het *impluvium* of in de bloemperken ging staan. Daarom vermoeden we dat het overloopwater van de *atrium*-fonteinen in de cisterne, die aanvankelijk voor regenwateropslag had gediend, werd geleid. Hier kon het met een emmer omhoog worden gehaald en naar de ruimtes in huis worden gebracht waar het op dat moment nodig was.

Staat ons huis model voor meer huizen? Voor het beantwoorden van deze vraag is een kijkje in andere huizen noodzakelijk. We houden daarbij de volgorde van aanvoer, gebruik en afvoer aan. Ook toiletten komen aan bod.

Putten en cisternes

De meeste Romeinse steden kennen een fase voorafgaand aan de introductie van een waterleidingnet. In die fase werd uitsluitend gebruik gemaakt van putten en het opvangen van regenwater. Lag de grondwaterlaag diep, zoals in Pompeii, dan sloeg de lokale overheid putten langs de openbare wegen voor haar stadgenoten. Was de grondwaterlaag gemakkelijk bereikbaar, dan sloegen de inwoners zelf putten in hun woonhuizen, zoals in Herculaneum en Ostia. Afhankelijk van de betrouwbaarheid van het putwater (was er de hele zomer wel water beschikbaar?), werd de watervoorraad aangevuld met regenwater. Vooral in Pompeii was dit nodig en werden er grote cisternes aangelegd. In Herculaneum waren de cisternes veel kleiner, terwijl in Ostia helemaal geen regenwater werd verzameld.

De behoefte aan regenwater in Pompeii was zo groot, dat de meeste binnenplaatsen zodanig waren ingericht dat er regenwater kon worden opgevangen. Niet alleen in de *atria* en *peristylia*, ook in de kleinere tuinen, de keukens (die vaak geen dak hadden) en zelfs via lucht- en lichtschachten werd water naar cisternes geleid. De meeste huizen beschikten hierdoor over meer dan één cisterne. Omdat de opvang van regenwater op de verschillende binnenplaatsen technisch gesproken anders is geregeld en steeds aangepast aan de specifieke situatie, ziet elk systeem in elk huis er op het eerste gezicht anders uit. Bovendien waren onderdelen als spuwvers, *impluvia* en *putealia* aan mode onderhevig. Een nadere beschouwing leert echter, dat dit slechts variaties op een thema zijn, die weliswaar de persoonlijke keuzes van de bewoners weerspiegelen, maar toch in grote lijnen een beproefd en verrassend efficiënt concept tonen.

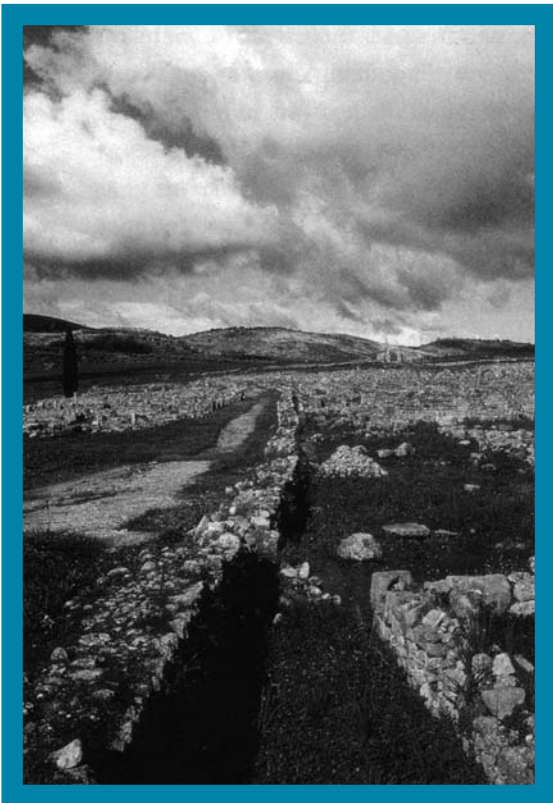
Leidingwater

Vanaf de 1ste eeuw v.Chr. werden Romeinse provinciesteden veelal door aquaducten van water voorzien. Vaak is er een direct verband met de bouw van nieuwe badcomplexen, die vanaf deze tijd op grote schaal werden gebouwd en tot de vaste elementen van een Romeinse stad hoorden. Vaak betekende de bouw van een aquaduct ook dat er meer water voor andere doeleinden beschikbaar was. Afhankelijk van de situatie ter plaatse werd het water vanaf het moment dat het de stad binnenkwam via een drukleiding of door een kanaalsysteem over de stad verdeeld. Regionale verdeelpunten zorgden in de wijken van de stad voor verdeling. Vanaf dit soort regionale verdeelcentra konden de specifieke 'eindpunten' (straatfonteinen, openbare gebouwen, bedrijven en woonhuizen)

met een individuele aanvoerpijp worden bediend. In het geval van drukleidingen waren deze buizen (*fistulae*) van lood. De diameter van de buis bepaalde de hoeveelheid water die werd afgenomen.

Bij aanvoerkanalen waar het water zonder hoge druk doorheen stroomde, konden huizen in de onmiddellijke omgeving van het kanaal water aftappen, zoals in Volubilis (Marokko). De punten waar een zijtak vanaf het hoofdkanaal naar een woning verliep, zijn hier duidelijk waarneembaar (afb. 9). Omdat het water weinig druk had, kon het niet over een grote afstand verder worden verdeeld, zeker als het terrein van de stad hoogteverschillen had.

Afb. 9. Aquaduct in Volubilis met aftakkingen naar afnemers.

Een privé-aansluiting op het stedelijk waterleidingnet behoorde in principe tot de mogelijkheden, maar was geen vanzelfsprekende zaak. De belangrijkste beperking werd gevormd door het feit dat water als een algemeen goed werd beschouwd. Het aantal privé-aansluitingen mocht niet te hoog zijn, omdat grote afname door een beperkt aantal afnemers de algemene watervoorziening in gevaar zou brengen. Het grootste deel van de bevolking van Romeinse steden was op het water aangewezen dat door straatfontein (lacus of salientes) verspreid over de stad werd geleverd. Evenmin mocht de watertoevoer naar de openbare baden niet in gevaar komen. De gedachte dat water in de eerste plaats een publiek doel diende blijkt uit schriftelijke bronnen, waarvan Vitruvius en Frontinus de meest uitgesproken zijn. Laatstgenoemde was tussen 97 en 103 n.Chr. verantwoordelijk voor de watervoorziening in Rome en schreef aan het begin van zijn ambtsperiode een bewaard gebleven 'handboek' *Over de wateraanvoer van de stad Rome*. Uiteraard was de praktijk weerbarstiger dan het ideaalbeeld dat Vitruvius en Frontinus ons voorspiegelen. Anderzijds geven de literaire, epigrafische en juridische bronnen met betrekking tot de verdeling van water handelen, terloops of bewust, een opvallend consistent beeld, ook al is de chronologische en geografische diversiteit zeer groot. Een privé-aansluiting was blijkens al deze bronnen iets uitzonderlijks. Het was een privilege dat slechts aan een beperkte groep werd verleend.

Wie beslisten erover? Doorgaans waren dit de magistraten die voor de openbare ruimte verantwoordelijk waren, de aedilen (*aediles*) of de tweemannen (*duumviri*) van de betreffende stad. Zij gingen over de verdeling van het water naar de verschillende afnemers, inclusief particulieren. Formeel waren zij de gemeenteraad (*ordo decurionum*) verantwoording schuldig: besluiten werden door de *ordo* bekrachtigd. De magistraten inden voorts de belastinggelden die voor de afname van water moesten worden betaald, de *vectigalia*. In steden met een drukleiding werd de hoogte van de aanslag bepaald aan de hand van de diameter van de hoofdleiding die het huis binnenging.

Een aansluiting kon als gunst of eerbewijs aan burgers worden verleend. We kennen inscripties uit Cales en Suessa Aurunca in Italië, waarin sprake is van burgers die als dank voor bewezen diensten een privé-aansluiting krijgen.¹ In de inscriptie uit Suessa Aurunca krijgt C. Titus Chresimus op besluit van de *ordo decurionum* een leiding geschonken met de diameter van één *digitus* (ca. 18 mm). De hoeveelheid water werd aldus gereguleerd. Ook vrijstelling van betaling van *vectigalia* kon blijkens verschillende inscripties als gunst worden verleend.

Een andere vorm van regulering bestond uit het vaststellen van uren waarop verschillende afnemers van water werden voorzien. Hiervan is in verschillende juridische en epigrafische bronnen sprake. Waarschijnlijk werden dit soort regelingen in het leven geroepen, wanneer het aquaduct onvoldoende water leverde.

Een huiseigenaar die een aansluiting wilde was dus van collectieve regelingen

afhankelijk en kon met beperkingen te maken krijgen. Aan de andere kant behoorden diegenen die voldoende financiële draagkracht voor een eigen waterleiding hadden, bijna altijd tot de elite van de steden. We mogen aannemen dat deze lieden goed voor zichzelf zorgden.

In de meeste steden bevestigen de archeologische gegevens het bovenstaande beeld: doorgaans beschikken alleen de grote en rijke woningen over een eigen aansluiting. Alleen Ostia blijkt hierin een uitzondering. Hier is het aantal privé-aansluitingen veel hoger en er zijn ook kleinere woningen, winkels en bedrijfjes op het stedelijk net aangesloten. Recent archeologisch onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat vanaf de 2de eeuw n.Chr., de bloeiperiode van de stad, het bezit van veel gebouwen in handen kwam van een relatief kleine, kapitaalkrachtige groep, die deze ruimte verpachtte. Mogelijk ligt hier een deel van de verklaring: de eigenaar liet de aansluitingen aanleggen, niet de gebruikers van de panden.

Water in huis: tussen noodzaak en luxe

‘Water is absoluut onmisbaar voor het leven, voor ons plezier en voor de dagelijkse behoeften’ schrijft Vitruvius in de inleiding van boek 8 van *De architectura*, zijn handboek bouwkunde van omstreeks 25 v.Chr. Niet anders dan nu was water nodig voor een aantal basisbehoeften: drinkwater, voedselbereiding, hygiëne en persoonlijke verzorging, schoonmaak van woonomgeving, kleding en gebruiksvoorwerpen. Bovendien werd water gebruikt in vijvers en fonteinpartijen ter verfraaiing van huizen en tuinen, het ‘plezier’ (*delectationes*) waarover Vitruvius spreekt.

In deze opsomming van activiteiten ligt een zekere ‘hiërarchie van noodzaak’ besloten, die de keuzes die gemaakt moesten worden in tijden van waterschaarste stuurden. Het zal duidelijk zijn dat het belang van voldoende drinkwater voor mens en dier zwaarder woog dan bijvoorbeeld het laten spuiten van sierfontein in de tuin. Laten we de verschillende categorieën van activiteiten waarvoor water nodig was nog eens nader bekijken, waarbij we het onderscheid dat Vitruvius maakt in noodzakelijk voor het leven en dagelijkse behoeftes enerzijds, en plezier en recreatie anderzijds handhaven.

Drinkwater en voedselbereiding

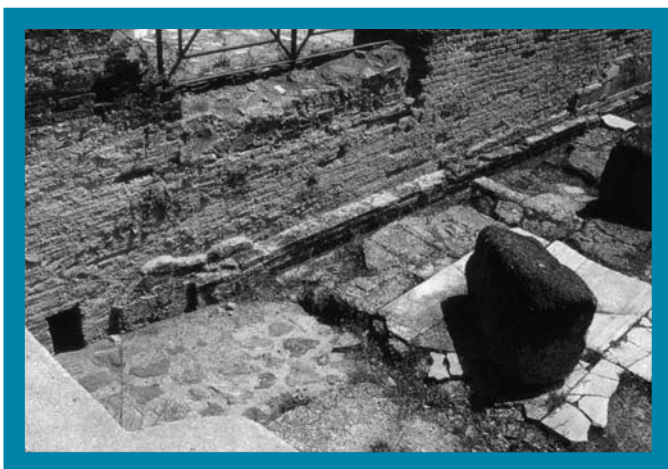
Het verband tussen water van goede kwaliteit en gezondheid was een ervaringsfeit dat zijn neerslag vindt in verscheidene schriftelijke bronnen. Zo besteedt Vitruvius in het al genoemde boek 8 van *De architectura* uitgebreid aandacht aan de verschillende eigenschappen van (bron)water en eventuele risico’s voor de gezondheid. Over het algemeen was bronwater uit gebergten te prefereren, maar ook regenwater was doorgaans goed van kwaliteit om te drinken. Ook beschrijft hij hoe de kwaliteit van water

kan worden getest (8. 4). Een van zijn tips luidt: 'Als groente in een pan met toegevoegd water op het vuur wordt gezet en snel gaar is, is dat een teken dat het water van goede kwaliteit en gezond is.' Hieruit spreekt dat men zich ervan bewust was dat voor het bereiden van voedsel schoon water van belang was.

Indien een stad over een stedelijk waterleidingnet beschikte dat de gemeenschap van water voorzag, werd voor drinkwater bij voorkeur hiervan gebruik gemaakt. Sommige huizen hadden, zoals we reeds zagen, een eigen aansluiting op het stadsnet; verreweg de meeste bewoners haalden hun drinkwater en water dat bij het koken werd gebruikt bij openbare fonteinen. Doorgaans was de afstand naar de dichtstbijzijnde waterhaalplaats niet ver. Als de stad niet via een aquaduct water kreeg toegevoerd, moest men het stellen met grondwater uit putten en regenwater dat werd opgevangen. Op zichzelf was de kwaliteit van dat water niet per definitie slechter. Er zijn zelfs voorbeelden van Noordafrikaanse steden (Volubilis, Thysdrus/El Djem), waar het aquaductwater van dermate slechte kwaliteit was dat het uitsluitend voor baden en fonteinen werd gebruikt, terwijl regenwater werd opgevangen om als drinkwater te dienen. Veel hing dus af van de lokale omstandigheden. Bovendien kan de keuze voor het soort water nog zijn bepaald door de activiteit waarvoor het werd gebruikt: kalkrijk (hard) leidingwater is bijvoorbeeld minder geschikt voor schoonmaak dan zacht regenwater.

Bij de huizen die aangesloten waren op het stedelijk net, was de keuken niet per definitie van stromend water voorzien, in tegenstelling tot wat wij vanuit onze 21ste-eeuwse denkpatronen zouden verwachten. In Pompeii zijn ongeveer 90 huizen (op een totaal van ongeveer 450 opgegraven huizen) van een waterleiding voorzien. Slechts in drie van deze 90 huizen is de waterleiding naar de keuken doorgetrokken. In alle andere gevallen werd leidingwater opgeslagen in de cisternes die daarvóór voor regenwateropvang werden benut en met emmers naar boven gehaald als het ergens in huis nodig was.

310

Afb. 10. Goot en afvoer (linkerhoek) voor schrobwater in de Villa dei Quintilii, omgeving Rome.

Afb. 11. Zeefrooster voor een afvoer, Maison d'Orphée, Volubilis, Marokko.

Schoonmaak

Over schoonmaak en schoonmaakmiddelen zijn we slecht op de hoogte, omdat dit een voorbeeld van dagelijks leven is waarover de bronnen doorgaans zwijgen. Water voor schoonmaak kon leidingwater zijn dat tijdelijk was opgeslagen of regenwater dat in een cisterne werd verzameld. Voor vegen en schrobben met water van vloeren werden bezems gebruikt, die gemaakt waren van takken van wilde myrthe, of bladertakken van hulst, iep/olm of dwergpalm. Uit de bronnen zijn zelfs 'veegslaven' bekend. Aanwijzingen voor het nat schrobben van marmeren vloeren zijn voorts te vinden in 'schrobgoten' en afvoeren aan de rand van kamers (afb. 10). Om te voorkomen dat vuil de afvoer zou verstopen werden voor de afvoer roosters of grofmazig gaas geplaatst. Bovendien kon ongedierte, zoals ratten, dan niet vanuit het afvoersysteem de kamers van het huis inkomen (afb. 11).

Wassen van kleding, kookgerei en serviesgoed gebeurde in gemetselde bakken in de keuken of dienstruimtes, of in losse teilen. Over schoonmaakmiddelen is niet veel bekend. De bronnen noemen *lomentum* ('bonenmeel') en *nitrum*, een soort soda. *Sapo*, 'zeep', was de naam voor een middel waarmee de Germanen hun haar insmeerden.

312

Afb. 12. Detail van een sarcofaag in de Capitoliynse Musea te Rome: het wassen van een pasgeborene.

Persoonlijke hygiëne

In de meeste Romeinse steden waren openbare badvoorzieningen in ruime mate aanwezig. Dat betekent niet dat mensen zich uitsluitend daar wassen. Losse teilen en kuipen, die onder andere in de huizen van Pompeii en Herculaneum zijn teruggevonden, wijzen erop dat de bewoners van die huizen zich thuis hygiënisch konden verzorgen, ook als een echte badkamer in huis ontbrak. Kleine kinderen kwamen niet in het badhuis, maar werden thuis gewassen. Afbeeldingen op sarcofagen bevestigen dit beeld (afb. 12).

Een privé-badvoorziening was een luxe die slechts weinigen zich konden veroorloven. Men moest in huis de ruimte hebben om permanent twee of meer kamers als badvoorziening te gebruiken; een kostbare aansluiting op het stedelijk waterleidingnet was in de meeste gevallen wenselijk, en tenslotte was brandstof voor de verwarming van de badruimtes, die met vloer- en wandverwarming waren uitgerust, duur. Het is dan ook echt een elite-fenomeen. Voor kleine baden voor huiselijk gebruik gold dat zij eventueel zonder leidingwater konden functioneren. Het badwater kon hier in emmers door slaven worden aangevoerd, nadat het in de keuken in de buurt van het bad was verwarmd.

In de loop van de 1ste eeuw n.Chr. treden er opmerkelijke veranderingen op. Evenals voor de openbare baden geldt ook voor de privé-baden dat zij niet alleen een hygiënische functie vervulden, maar ook een rol in het sociale verkeer speelden. De huiseigenaar ontving hier gasten, die na een gezamenlijk bad de avondmaaltijd met hem gebruikten. Dit beeld dat uit verscheidene schriftelijke bronnen blijkt, wordt bevestigd door archeologische bevindingen: vanaf de 1ste eeuw n.Chr. worden de privé-baden groter en luxer en zijn ze duidelijk op gebruik door meer mensen tegelijk ingericht. Bovendien liggen ze in de onmiddellijke nabijheid van, of zelfs in directe

verbinding met *triclinia* (afb. 5). Deze baden hadden door hun grootte en extra voorzieningen, zoals *frigidaria* en *piscinae*, een aanzienlijk hoger watergebruik. Hier boden emmers geen oplossing meer.

Delectationes

In ons modelhuis zagen we al hoe de fonteinen als blikvangers in het *atrium* en *peristylum* dienden. Dit zijn de *delectationes* waarover Vitruvius spreekt. De fonteinen brachten verkoeling op hete dagen en vormden een esthetisch genoegen.

Ook in eetkamers waren fonteinen, fonteinbeelden en waterpartijen zeer populair. Vanaf de aanligbedden keek men uit over de tuinen, waarin de fonteinen in het blikveld van de gasten waren opgesteld. Verder waren er tuinen waar kunstmatige grotten met watervalletjes (*nymphaea*) waren gebouwd, of waar kanaalsystemen met watervalletjes de Nijl imiteerden. Ook visvijvers waren geliefd, zelfs – of juist – in waterarme gebieden als Noord-Afrika. Al deze vormen van *Spielerei* met water moesten in stadswoningen het idee van rijke villa's suggereren, waar die, zij het op een veel grotere schaal toegepast, vaste elementen vormden.

Toiletten en afvoer van water

In veel Romeinse woonhuizen was een privé-toilet aanwezig. Op grond van onderzoek in Pompeii en Herculaneum kan worden geconcludeerd dat bijna iedere woning een eigen toilet had, ongeacht of het een groot huis was zoals ons modelhuis of een klein eenkamerappartement. Het toilet was doorgaans een kleine ruimte, dikwijls direct in of bij de keuken gelegen. Dit was praktisch met het oog op de wateraanvoer en de afvalwaterafvoer. Water was nodig voor het spoelen van het toilet. Om dit te vergemakkelijken lag in het toilet een verhoogde tegelvloer, die afliep in de richting van de afvoer onder de zitting (afb. 13). De spoeling moest handmatig met een emmer water

Afb. 13. Pompeii, toilet in de keuken van het huis van Apollo.

gebeuren. Ook voor het uitwassen van gebruikte sponsjes was water nodig. Daartoe stond een los bakje of amfoor in de toiletruimte, of er was een klein waterbakje tegen de zijmuur gemetseld.

De inrichting van de ruimte was sober en functioneel. Er was slechts weinig licht. Als er al ramen waren, dan waren die smal en hoog in de muur aangebracht, zodat inkijk van buiten niet mogelijk was. Een enkele keer was er een nis voor een lampje in de muur uitgespaard. In een dergelijk schemerdonkere ruimte is het logisch dat de wanden in lichte tinten waren geschilderd. De muren waren doorgaans wit met enkele decoratieve rode lijnen. Het onderste gedeelte van de muur echter, dat nat kon worden, was van een waterdichte coating voorzien en met stuc bestreken. Meestal was dit deel in donkere kleuren uitgevoerd: donkerrood of zwart met gele en rode stippen. Enkele toiletten, zoals het eerder beschreven toilet van het huis van de Zilveren Bruiloft, zijn met bloemmotieven en dolfijnen beschilderd. De vloer bestond uit grote tegels. De naden tussen de vloer en de muur zijn met een opstaande, kwartronde cementlaag gedicht. Het geheel was gemakkelijk schoon te houden.

314

Toiletten in Pompeii waren doorgaans aangesloten op een beerput. In Herculaneum daarentegen loosden zij op een riool, althans waar dat aanwezig was. Ostia beschikte niet over beerputten, maar over een systematisch aangelegd rioleringsstelsel, waarop alle toiletten waren aangesloten. Ook het afvalwater verdween hierin.

Tot slot

Natuurlijk is het bovenstaande niet meer dan een grove schets. Van veel steden is nog te weinig bekend, een lacune die vooral door nieuw onderzoek ter plaatse zal moeten worden weggewerkt. Lange tijd werden deze thema's als weinig 'chic' beschouwd en daarom niet of nauwelijks onderzocht, zodat veel opgravingspublicaties hierover zwijgen. Bovendien is de samenhang van de gekozen oplossingen voor de aanvoer, het gebruik en de afvoer van water, en de relatie met specifiek lokale omstandigheden, zoals de bodemgesteldheid en de aan- of afwezigheid van bronnen, van groot belang.

Toch kunnen op basis van onderzoek wel een paar conclusies worden getrokken. Ten eerste is het opvallend hoe praktisch men te werk ging en hoe zeer in iedere stad de systemen, collectief en particulier, waren afgestemd op de gegeven omstandigheden. Voorts is duidelijk dat goed werd nagedacht over optimaal gebruik van water: het werd waar mogelijk hergebruikt. Schriftelijke bronnen laten zien dat men zich bewust was van de verschillende kwaliteiten van water en eventuele risico's ervan voor de gezondheid. Hygiëne is een ingewikkelder punt. De aanwezigheid van toiletten en baden wekt de indruk van hygiëne, maar een toilet in de keuken is niet bepaald hygiënisch te noemen. In recent onderzoek wordt aan dit aspect meer aandacht besteed. Opvallend tenslotte is het grote aantal fonteinen in de huizen van de rijken. In onze ogen lijkt dit louter

verspilling, maar in een aantal gevallen werd het water vervolgens voor andere doeleinden benut. Soms, zoals in Thysdrus, gaat het bovendien om brak water dat voor consumptie ongeschikt was. In de Romeinse optiek was er bovendien geen sprake van verspilling, omdat de fonteinen de status en rijkdom van de huiseigenaar toonden. Juist in streken waar water geen vanzelfsprekendheid was, was het laten spuiten van fonteinen een vorm van machtsvertoon, zeker omdat niet ieder huis over een eigen aansluiting beschikte.

Korte bibliografie

- N. DE HAAN, *Nam nihil melius esse quam sine turba lavari. Privatbäder in den Vesuvstädten, Mededelingen van het Nederlands Instituut in Rome* 56, 1997 205–226.
- N. DE HAAN/G.C.M. JANSEN (red.), *Cura Aquarum in Campania. Proceedings of the 9th International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Pompeii 1994*, *BABesch* suppl. 4 Leiden 1996.
- G.C.M. JANSEN, *Private toilets at Pompeii: appearance and operation*, in: S.E. Bon/R. Jones (red.), *Sequence and Space in Pompeii*. Oxford 1997, 121–134.
- G.C.M. JANSEN, *Waar is hier het toilet? Sanitaire voorzieningen in Ostia*, *Hermeneus* 70. 2, 1998, 116–123.
- G.C.M. JANSEN, *Studying Roman Hygiene: the battle between the ‘optimists’ and the ‘pessimists’*, in: G.C.M. Jansen (red.), *Cura Aquarum in Sicilia. Proceedings of the 10th International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Siracusa 1998*, *BABesch* suppl. 6, Leiden 2000, 275–279.
- A.O. KOLOSKI-OSTROW (red.), *Water Use and Hydraulics in the Roman City*, *Archaeological Institute of America Colloquia and Conference Papers* 3, Dubuque 2001.
- R. TÖLLE-KASTENBEIN, *Antike Wasserkultur*, München 1990.
- A. WILSON, *Running water and social status in North Africa*, in: M. HORTON/T. WIEDEMANN (red.), *North Africa from Antiquity to Islam. Centre for Mediterranean Studies, Occasional Paper* 13, Bristol 1995, 52–56.
- Ö. WIKANDER (red.), *Handbook of Ancient Water Technology*, Leiden/Boston/Köln, 2000.

Noten

¹ Cales: H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae* (ILS) nr. 5779, Suessa Aurunca: ILS nr. 6296 = *Corpus Inscriptionum Latinarum* X nr. 4760 C.

Tenzij anders aangegeven zijn foto's en tekeningen van de auteurs.

Giovanni Pico della Mirandola

Over de mens

Giovanni Pico della Mirandola is slechts 31 jaar oud geworden, maar niettemin behoort hij tot de beroemdste filosofen uit de Renaissance. Het meest bekend is Giovanni Pico met zijn Latijnse geschrift over de eenheid van de waarheid en van het menselijke weten, dat vanwege het prachtige eerste gedeelte gewoonlijk, maar enigszins misleidend de titel draagt ‘Over de waardigheid van de mens’. In het volgende wordt na een korte inleiding dit beroemde gedeelte in vertaling gepresenteerd.

Giovanni Pico werd geboren op 24 februari 1463 uit een oude Italiaanse aristocratische familie in de aan de Po gelegen gemeenschap Mirandola bij Modena. Zijn vader stierf in 1467. Pico werd opgevoed door zijn moeder, die zijn uitzonderlijk hoge intellectuele eigenschappen waardeerde met de bedoeling haar zoon tot een kerkrechtelijke carrière te stimuleren. Vandaar dat zij hem in 1477 laat inschrijven aan de rechten-faculteit van de universiteit van Bologna. Enige tijd later sterft zij. Giovanni besluit dan zijn studie in de rechten eraan te geven en colleges te gaan volgen aan de faculteit der wijsbegeerte te Ferrara. Ook interesseert hij zich voor theologie. Weer later begeeft

Pico zich naar Padua om daar zijn studies in de filosofie voort te zetten, en wel speciaal bij de Joodse geleerde Elia del Medigo, vertaler en commentator van Aristoteles en diens exegeet Averroes.

Terzelfdertijd wijdt Pico zich aan de poëzie en maakt hij kennis met de humanistische kringen van Padua. Onder zijn nieuwe vrienden zijn onder anderen Marsilio Ficino en Ermolao Barbaro. Met Barbaro voert Pico een beroemd geworden briefwisseling over de vraag wat voorrang heeft in de Republiek der Letteren: de waarheid der dingen zonder elegante en rhetorische verwoording of veeleer de schone uitdrukking, de esthetisch verzorgde zeggingswijze. Voor Barbaro geldt het laatste, voor Pico het eerste. Zonder dat hij de literaire waarde van het geschreven woord veronachtzaamt – het tegendeel is eerder het geval –, is Pico toch bovenal geïnteresseerd in de wijsgerige en wetenschappelijke inhoud van wat gezegd wordt in woord en tekst. Zo wil hij dan ook zijn studies in Italië bekronen met colleges in de theologie aan de universiteit van Parijs. Hier komt hij tegen het einde van de zomer van 1485 aan en verblijft er ongeveer een half jaar.

Afb. 1. Grafmonument voor Pico in Mirandola; zijn lichaam is in Florence bijgezet (foto auteur).

Op 7 december 1486 publiceerde Pico te Rome een boekwerk bestaande uit 900 stellingen, *Conclusiones sive Theses DCCCC*, op het gebied van al het menselijke weten in religieuze en wetenschappelijke zin. Het was zijn bedoeling om aan het begin van 1487 in Rome een openbaar dispuut te organiseren over deze *conclusiones*, en wel om zo toe te werken naar een eenheidsvisie op waarheid. Ter inleiding op het dispuut schreef Pico zijn *Oratio*. De openbare discussie is nooit gehouden, omdat een pauselijke onderzoekscommissie meende dat het geheel van de stellingen teveel ketterse en gevaarlijke elementen bevatte ten aanzien van de christelijke geloofsleer. Pico werd gedagvaard om voor de Inquisitie te verschijnen, maar hij wachtte zijn arrestatie niet af en vluchtte naar Parijs. In Lyon werd hij echter achterhaald en gevangen gezet. Door tussenkomst van verschillende Italiaanse vorsten werd Pico uit zijn gevangenschap bevrijd op last van koning Karel VIII. Hij kon nu terugkeren naar Italië, waar hij te Florence de bescherming van Lorenzo de Medici genoot tot zijn vroegtijdige dood op 17 november 1494.

Oratio [de hominis dignitate]

De algemeen bekende titel *Oratio de hominis dignitate* is niet geheel juist. Het is onbekend welke titel Pico zelf aan zijn redevoering, die hij altijd in portefeuille heeft gehouden, zou hebben gegeven. In het inhoudsoverzicht van de *editio princeps* van 1496 wordt zij *Oratio qu[ae]dam elegantissima* genoemd, en in zijn woord vooraf tot de rede noemt

Pico's neef en uitgever Gianfrancesco haar een *oratio elegantissima*. Ongeveer vier jaar later spreekt Gianfrancesco over een *oratio unica* in een brief aan Lilio Giraldi.

Pas in de achtste editie van het verzamelde werk – *Opera omnia* Basileae 1557 – wordt Pico's rede *Oratio de hominis dignitate* genoemd. Sindsdien is deze titel gangbaar.

Toch is er wel iets te zeggen voor de toevoeging 'de hominis dignitate'. Aan het begin van de tekst in de *editio princeps* bevindt zich een gedrukte randnotitie met de woorden 'hominis dignitas'. Deze samenstelling is in de gehele *Oratio* niet te vinden, maar bij de aanvang van zijn tekst spreekt Pico wel van de voorrang of voortreffelijkheid van de mens

Afb. 2. Medaillon met beeltenis van Pico.

(*humanae naturae praestantia*), die hij dan in het vervolg uitvoerig uiteenzet. De voortreffelijkheid en voorrangpositie van de mens, zijn *praestantia* ten opzichte van alle andere wezens, ook de hoogste engelen, drukt natuurlijk uit dat de mens een zeer hooggestemde waarde en waardigheid bezit. Maar het gaat er vervolgens om wat Pico bedoeld heeft, en dan wordt tot in onze tijd vaak een verkeerd beeld geschetst van wat hij onder de waardigheid van de menselijke voortreffelijkheid verstond. Laat ik hier kort iets over zeggen.

Het Italiaanse humanisme vernieuwde een ideaal mensbeeld uit de Klassieke Oudheid, het ideaal van het speculatieve leven (*vita speculativa*). In tegenstelling tot de Middeleeuwen poogt de Renaissance-humanist het leven van de klassieke filosoof na te volgen zonder dit onmiddellijk in een religieuze context te zien. Het gaat hem om een intellectueel en praktisch bestaan dat niet in onmiddellijke dienstbaarheid op God en de Kerk gericht is. Tegenover het Middeleeuwse contemplatieve en monastieke leven komt nu een nieuw type van mens-zijn, het speculatieve en studieuze leven. Petrarca is een van de mooiste vroege voorbeelden. Het is de geletterde mens, de liefhebber van de *bonae litterae*, ofwel de ‘priester van de Muzen’ volgens Ficino, die centraal komt te staan. Deze mens streeft een eigen verantwoordelijkheid na in het publieke en private leven, en niet in de eerste plaats ten opzichte van God of de Kerk. Toch vormt of schept de Renaissance-humanist zichzelf niet in absolute vrijheid en autonomie, maar laat hij zich eerder vormen in heteronomie door welke hem bekende traditie dan ook. Op de voorgrond staat zeker de Klassieke Oudheid als inspiratiebron voor het nieuwe mens- en levensideaal. Maar het is sommigen, zoals Pico, niet te veel om hun weetbegeerte uit te strekken tot álles wat geweten en overdacht kan worden, als het maar goed, waar, schoon en één is. Ook de Middeleeuwse scholastiek, en daarin is Pico een originele renaissancist, wordt door hem niet bij voorbaat uitgesloten. ‘**Alle wijsheid immers heeft zich van de barbaren naar de Grieken en van de Grieken naar ons toe verbreid,**’ zegt Pico in zijn *Oratio*.

318

Zo geldt ook voor Pico dat zijn begrip van de voortreffelijkheid, zo men wil de waardigheid van de mens, niet gezocht moet worden in autonomie en absoluut vrije wilsverkiezing. De mens is volgens Pico geen wezen dat in absolute zin, dat wil zeggen zonder enige uiterlijke of innerlijke begrenzing en beperking, zijn eigen leven kan vormen en ontwerpen. En dit om de volgende drie redenen.

Ten eerste: De hoogste Bouwmeester zegt in zijn toespraak tot Adam dat hij aan de mens diens vrije wilskeuze tot een eigen natuur en taak heeft gegeven en toevertrouwd. Onmiddellijk hierna looft Pico de vrijgevigheid van God de Vader, die aan de mens gaf wat hij wenste te hebben en wat hij wilde zijn. Adam heeft zijn vrijheid dus niet oorspronkelijk uit zichzelf, maar van een ander, dat wil zeggen uit een andere oorsprong dan zichzelf.

Ten tweede: God heeft bij de geboorte van Adam vijf soorten zaden en kiemen

in de mens ingelegd: plantaardige, dierlijke, redelijke, verstandelijke en goddelijke. Deze *semina et germina*, die Adam gekregen en niet uit zichzelf geschapen heeft, zijn het materiaal om zijn leven vorm te geven. Zoals de Vader aan het eind van zijn toespraak zegt, kan de mens in al zijn verkregen vrijheid deze vormgeving in twee richtingen ontwikkelen: als degeneratie en als regeneratie.

Ten derde: Vervolgens stelt Pico zich de vraag op welke wijze de mens nu zijn leven vorm moet gaan geven. Adam heeft een vrije wil gekregen en allerlei zaden en kiemen, maar hoe nu te werk? Ook al kan de mens voor degeneratie kiezen, het is duidelijk dat Pico oproept tot een zo hoog mogelijke positie: Adam als een zoon van God, en het liefste eenwording van de mens met God zelf. **‘Maar welke weg moeten wij opgaan, en wat dienen wij tenslotte te doen?’** Wij zijn, aldus Pico, zelf niet vrij en in staat om een hoge, laat staan de hoogste levensvorm, uit onszelf te bereiken. Daarom moeten wij ons richten op de ‘oude vaders’ uit de eigen Joodse en christelijke traditie, maar ook ons richten op andere oude levensbeschouwingen. En Pico bespreekt dan figuren als Paulus, Jacob, Job en Mozes, en tradities als de Griekse mysteriën, de wijsheid van Pythagoras en de Chaldeeuwse orakels.

Tenslotte volgt een korte uiteenzetting over de opbouw van de *Oratio*. Om te beginnen beschrijft Pico zijn visie op de mens. In het bijzonder wijst hij op het na te streven hoogste levensdoel: contemplatie en eenwording met God. Wanneer de vraag gesteld wordt naar de weg die bewandeld moet worden om dit doel te bereiken, eindigt het eerste gedeelte van de rede. In het tweede gedeelte laat Pico zien welke wereldbeschouwelijke hulp ten dienste staat van de mens, en hij noemt en bespreekt dan voorbeeldige figuren uit zowel de Joods-christelijke als ook niet-Bijbelse tradities, die genoemd levensdoel bereikt hebben. Wij gewone mensen kunnen uitzonderlijke mannen als Mozes, Paulus, Pythagoras, Zoroaster en anderen navolgen door te filosoferen en uiteindelijk de filosofie te laten bekronen door de hoogste wetenschap, de theologie. Het laatste gedeelte van de *Oratio* is voornamelijk een korte uiteenzetting van de *Conclusiones*, de verzameling van 900 stellingen op filosofisch, theologisch en religieus gebied, die Pico bedoeld had publiekelijk te bespreken nadat hij zijn rede had uitgesproken.

Vertaling van de *Oratio* (eerste gedeelte)

Ik heb in de geschriften van de Arabieren gelezen, zeereerwaarde Vaders, dat Abdala de Sarraceen op de vraag wat hij op dit, om het zo uit te drukken, schouwtoneel der wereld als het bewonderenswaardigste beschouwde, als antwoord gaf: Niets is bewonderenswaardiger dan de mens. Met deze uitspraak komt dit woord van Mercurius overeen: **‘Een groot wonder, Asclepius, is de mens.’**

Toen ik over de betekenis van deze woorden nadacht, bevredigden mij al die

meningen die door velen aangevoerd werden over de voortreffelijkheid van de menselijke natuur niet: Dat de mens een middelaar zou zijn tussen de schepselen, verwant met de hogere en koning over de lagere; dat de mens uitlegger van de natuur zou zijn door de scherpzinnigheid van zijn zintuigen, door de speurzin van zijn rede en door het licht van zijn verstand; en dat de mens grens en horizon zou zijn tussen de bestendige eeuwigheid en de vervlietende tijd en, zoals de Perzen zeggen, dat hij de band, ja zelfs het bruiloftslied van de wereld zou zijn, naar Davids getuigenis weinig minder dan de engelen. Deze karakterisering en zijn zeker van belang, maar niet als voornaamste, dat wil zeggen niet die welke met recht aanspraak kunnen maken op het voorrecht van de hoogste bewondering. Waarom immers zouden wij dan niet eerder de engelen en de hoogstzalige hemelkoren bewonderen?

Tenslotte meende ik begrepen te hebben waarom de mens het gelukkigste levende wezen is en dus alle bewondering waardig, en vooral welke situatie de mens door het lot binnen de orde van het heelal toegevallen is, – een plaats die niet alleen voor de wilde dieren, maar zelfs ook voor de sterren en de bovenwereldlijke geesten benijdenswaard is. Een ongelooflijke en verbazingwekkende zaak. Maar waarom zou dit ook niet zo zijn? Want juist om deze plaats wordt de mens een groot wonder genoemd en inderdaad gewaardeerd als een bewonderenswaardig levend wezen.

Welnu, Vaders, hoor aan hoe het gesteld is met die plaats van de mens en leen met de u eigen vriendelijkheid een welwillend oor aan mijn nu volgend betoog.

Reeds had God de Vader, de hoogste Bouwmeester, dit huis van de wereld, dat wij zien, als een hoogst verheven tempel van zijn goddelijkheid gemaakt naar de wetten van zijn diep verborgen wijsheid. De bovenhemelse gewesten had hij met geestelijke wezens getooid en de sferen van de ether met eeuwige zielen tot leven gewekt. De slijkerige en drekvuile delen van de lagere wereld had hij bevolkt met een menigte dieren van allerlei soort. Maar toen het werk voltooid was, wenste de Meesterschepper dat er iemand zou zijn, die het plan en de bouw van zo'n groots werk weldoordacht zou overpeinzen, die de schoonheid ervan zou beminnen en zijn grootsheid bewonderen. Daarom dacht hij uiteindelijk, toen al het werk tot stand gebracht was (zoals Mozes en Timaeus getuigen), aan de voortbrenging van de mens. Maar onder de oerbeelden was er geen waarnaar hij een nieuwe telg zou kunnen vormen, noch was er in zijn schatkamers iets wat hij aan zijn nieuwe zoon als erfenis zou kunnen schenken. Evenmin was er onder de plaatsen in de gehele wereld een zetel die deze beschouwer van het heelal zou kunnen innemen. Alle plaatsen waren reeds vervuld, alle waren toebedeeld aan de hoogste, middelste en laagste zijnsordeningen. Maar het zou niet stroken met de macht van de Vader om bij zijn allerlaatste scheppingswerk als het ware uitgeput te versagen, noch zou het stroken met zijn wijsheid om uit besluiteloosheid te weifelen in een noodzakelijk geval, en evenmin zou het stroken met zijn weldadige liefde, dat degene die bestemd was aangaande andere wezens de goddelijke

welwillendheid te verheerlijken, gedwongen was om haar met betrekking tot zichzelf te veroordelen.

Tenslotte nam de hoogste Kunstenaar zich voor dat degene aan wie hij niets eigens kon geven in gemeenschap zou staan met alles wat particulier aan elk ding afzonderlijk gegeven was. Dus aanvaardde hij de mens als een werkstuk zonder vastbepaalde natuur, en geplaatst in het middelpunt van de wereld heeft hij hem aldus toegesproken:

‘Geen vaste en zekere zetel, noch een eigen aard, noch enigerlei bijzondere taak hebben wij jou, Adam gegeven, en wel opdat je naar eigen wens en oordeel die woonplaats, die aard en die taken moge verwerven en bezitten die jij zult verkiezen. De natuur van de overige wezens is vastbepaald en beperkt binnen door ons voorgeschreven wetten. Jij, door geen grenzen belemmerd, zult die natuur naar eigen wilsbeschikking, die ik je toevertrouwd heb, voor jezelf van te voren bepalen. Ik heb je midden in de wereld een plaats gegeven, opdat je van daaruit alles wat er in de wereld is gemakkelijker zult kunnen overzien. Wij hebben je niet hemels noch aards, niet sterfelijk noch onsterfelijk gemaakt, opdat jij, als een jou eigen vrijwillige en eerwaardige beeldhouwer en boetsaerder, jezelf vormt tot de gestalte die jij wenst. Je kunt ontaarden tot het lagere, dat beestachtig is, en je kunt wedergeboren worden tot het hogere, dat goddelijk is, – en wel op grond van je eigen zielsbesluit.’

O hoogste vrijgevigheid van God de Vader, o hoogst en bewonderenswaardig geluk van de mens, aan wie datgene gegeven werd om te bezitten wat hij wenst, datgene te zijn wat hij wil. De wilde dieren echter dragen zo gauw zij geboren worden, zoals Lucilius zegt, datgene uit de schoot van hun moeder met zich wat zij zullen bezitten. De hoogste geestelijke wezens waren vanaf het begin of kort daarna datgene wat zij in de altijddurende eeuwigheden zullen zijn. Bij de geboorte van de mens heeft de Vader hem allerlei zaden en kiemen voor elke levensvorm ingebracht. En de kiemen die iemand heeft opgekweekt zullen rijpen en in hem hun vruchten dragen. Als deze kiemen plantaardig zijn, dan zal de mens een plant worden, als zij zintuiglijk van aard zijn, dan zal hij verdierlijken, als zij van redelijke aard zijn, dan zal hij zich ontwikkelen tot een hemels levend wezen, en als zij van verstandelijke aard zijn, dan zal hij een engel zijn en een zoon van God. Maar als hij, zonder tevreden te zijn met het lot van welk schepsel ook, zich terugtrekt binnen het centrum van zijn eenheid, dan zal hij, als in de geest één met God geworden, in de eenzame duisternis van de boven alles verheven Vader, alle dingen overtreffen.

Wie zou deze kameleon niet bewonderen? Ofwel, wie zou volstrekt iets anders meer bewonderen? Vanwege deze veranderlijke en zichzelf omvormende natuur van de mens heeft Asclepius van Athene terecht gezegd dat hij in de mysteriën door Proteus aangeduid wordt. Vandaar die beroemde gedaanteverwisselingen bij de Hebreeërs en de Pythagoreeërs. Immers, de meer geheime theologie van de Hebreeërs laat nu eens de heilige Henoch veranderen in ‘engel van de godheid’ of zoals zij zeggen ‘malakh

ha shekhinah', dan weer laat zij andere personen veranderen in goddelijke wezens. De Pythagoreeërs laten misdadige mensen verworden tot wilde dieren, en als men Empedocles gelooft, verworden zij ook tot planten. In hun voetspoor bracht Mohammed dikwijls het woord ter sprake, dat wie zich van de goddelijke wet zou afwenden tot een wild dier vervalst. En stellig is dit terecht. Want de bast maakt niet de plant, maar haar redeloze en niets waarnemende wezen; niet de huid maakt de lastdieren, maar hun beestachtige en zintuiglijke ziel; niet het cirkelvormige lichaam maakt de hemel, maar zijn rechte rede; niet de afgescheidenheid van een lichaam maakt de engel, maar zijn geestelijk inzicht. Als je namelijk iemand zou zien die zich aan zijn buik heeft overgegeven en als een slang over de grond kruipt, dan is degene die je ziet geen mens maar een wingerd. En als je iemand zou zien die verblind is door de ijdele zinsbegoochelingen van de verbeelding, zoals die van Calypso, iemand die betoverd is door verlokking en verslaafd aan de verleiding van de zintuigen, dan is degene die je ziet een wild dier en geen mens. Als je een filosoof zou zien die alle dingen volgens de rechte rede onderzoekt, vereert deze mens dan, – hij is een hemels wezen, geen wezen van de aarde. Als je een zuivere beschouwer zou zien, die geen weet heeft van zijn lichaam en teruggetrokken is in het binnenste van zijn geest, dan is deze mens geen aards en geen hemels wezen. Deze mens is een hoog verheven, met menselijk vlees omkleed goddelijk wezen.

Is er wel iemand die de mens niet zou bewonderen? Hij die terecht in de heilige mozaïsche en christelijke geschriften nu eens met 'alle vlees' dan weer met 'elk schepsel' aangeduid wordt, en wel omdat hij zichzelf tot de gedaante van elk vlees, tot de eigen aard van elk schepsel vormt, vervaardigt en verandert. Daarom schrijft de Pers Evantes, wanneer hij een uiteenzetting geeft van de Chaldeeuwse theologie, dat de mens geen enkel eigen en aangeboren gezicht heeft, maar vele die vreemd zijn en van buiten af komen. Vandaar het woord van de Chaldeeërs: 'Enosh hu shinnujim vekammah tebaoth baal haj', dat wil zeggen: de mens is een levend wezen met een veelsoortige, veelvormige en afwisselende natuur.

Maar waartoe deze dingen? Welnu, opdat wij het volgende begrijpen: Aangezien wij onder die voorwaarde geboren zijn, dat wij zijn wat wij willen zijn, moeten wij vooral hiervoor zorg dragen dat, ook al stonden wij in hoog aanzien, niet over ons gesproken werd als hadden wij hiervan geen kennis en waren wij gelijk geworden aan de wilde dieren en het domme lastvee. Maar veeleer geldt het woord van de profeet Asaph: 'Jullie zijn goden en zonen van de Allerhoogste.' Laten wij dan geen misbruik maken van de welwillende vrijgevigheid van de Vader door de van hem verworven vrije keuze aan te wenden om uit iets heilzaams iets schadelijks te bewerkstelligen. Laat een heilige eerezucht onze geest binnendringen, zodat wij, niet tevreden met het middelmatige, verlangen naar het hoogste en er met al onze kracht naar streven, – want wij zijn er toe in staat als wij willen. Laten wij het aardse versmaden, laten wij het hemelse verachten en laat ons, terwijl wij alles wat tot de wereld behoort achter ons

laten, toesnellen naar het buitenwereldse paleis dat zich bevindt in de nabijheid van de zeer hoog verheven goddelijkheid. Daar, zoals de heilige mysteriën het overleveren, bezetten de Seraphim, de Cherubim en de Tronen de eerste plaatsen. Laat ons, zonder dat wij van wijken weten noch tevreden zijn met een tweede plaats, met hen wedijveren zowel in waardigheid als in roem. Als wij het willen, dan zullen wij in niets voor hen onderdoen.

Korte bibliografie

- N. BAUMGARTEN and A. BUCK (ed., vert., etc.), *Giovanni Pico della Mirandola. De hominis dignitate* (Hamburg 1990).
- O. BOULNOIS et G. TOGNON (eds.), *Jean Pic de la Mirandole. Oeuvres philosophiques* (Paris 1993).
- E.L. FORBES (vert.), *Oration on the dignity of man*, in: E. CASSIRER e.a. (eds), *The Renaissance philosophy of man* (Chicago-London 1982 [1948]) 223–54.
- E. GARIN (ed. etc.), *Giovanni Pico della Mirandola. De hominis dignitate. Heptaplus. De ente et uno e scritti vari* (Firenze 1942). (Deel I van een voorgenomen editie van Pico's verzamelde werken; deel II bevat de *Disputationes adversus astrologiam divinatricem libri I–V* [Firenze 1946]; *libri VI–XII* [Firenze 1952]. Meer is niet verschenen).
- E. GARIN, *La prima redazione dell' 'Oratio de hominis dignitate'*, in: E. GARIN, *La cultura filosofica del Rinascimento italiano* (Firenze 1979 [1961]) 231–40.
- E. GARIN, *Il manoscritto Hamilton 438 del 'De ente et uno'*, in: a.w. 278–79.
- G. VON DER GÖNNA (ed.), *Giovanni Pico della Mirandola. Oratio de hominis dignitate* (Stuttgart 1997).
- Y. HERSANT (ed.), *Giovanni Pico della Mirandola. De la dignité de l'homme* (Combas 1993).
- PH.E. HUGHES, *Pico della Mirandola: 1463–1494. A study of an intellectual pilgrimage*, *Philosophia Reformata* 23 (1958) 108–35, 164–81; 24 (1959) 17–44, 65–73. (weinig bekende maar zeer gedegen studie over Pico's denkweg vanuit reformatorisch-christelijk perspectief).
- B. KIESKOWSKI (ed.), *Giovanni Pico della Mirandola. Conclusiones* (Genève 1973).
- GIAN FRANCESCO PICO DELLA MIRANDOLA (ed.), *Giovanni Pico della Mirandola. Opera omnia, tomus I* (Bononiae 1496) (exemplaar Bibliotheek Museum van het Boek, Den Haag no. 3C30).
- GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA, *Gian Francesco Pico, Opera omnia* (Basileae 1557–1573; reprint Hildesheim 1969).
- F. ROULIER, *Jean Pic de la Mirandole (1463–1494). Humaniste, philosophe et théologien* (Genève 1989) (uitmuntende studie vanuit rooms-katholiek, met name thomistisch standpunt).
- B. SCHEFER (ed.), *Jean Pic de la Mirandole. 900 Conclusions* (Paris 1999).
- P.L. VAN VELDHUIJSEN, *Giovanni Pico della Mirandola, Over de mens* in: A. DENKER (ed.), *Mensbeelden uit de geschiedenis van de filosofie* (Budel 2001) 35–48.

Het gedicht als vergelijking *

In Harry Mulisch' onvolprezen oorlogsroman *De aanslag* (1982) laat de auteur het personage Peter Steenwijk een stukje Homeros vertalen en aan zijn vader ter appreciatie voorleggen, nét voor zich de dramatische aanslag voordoet die Anton Steenwijk zozeer zal blijven beroeren. De vertaling wordt door Peters vader met 'gedragen stem' voorgelezen en integraal afgedrukt. De tekst luidt als volgt: 'Zoals wanneer door regen en gesmolten sneeuw gezwollen rivieren, van het gebergte neerstromend, in een dalbekken hun geweldige watermassa, ontsprongen aan overvloedige bronnen, in hun holle bedding verenigen – en ver weg in de bergen hoort de herder hun dofdonderend gebruis: zo klonk het geschreeuw en de moeizame strijd der handgemeen rakende soldaten' (p. 21). Deze uitgewerkte dubbelzin, waarin *zoals* en *zo* de scharnierwoorden zijn, is een goed voorbeeld van een homerische vergelijking.

324

Met enige overdrijving mag worden gesteld dat de helft van alle na Homeros geschreven lyriek op een of andere manier schatplichtig is aan deze stijlfiguur. Ook wat dat betreft is 'Hellas de moeder van de westerse literatuur' (Paul Claes). En al hebben sommige Vijftigers de vergelijking willen verstoppen voor de metafoor, toch kan men er niet omheen dat bijvoorbeeld de 'experimentele' Claus meer dan één beeld aan een omstandige vergelijking heeft opgehangen. Een wel heel krachtig exemplaar is het gelaagde, bijna polyfone *Zoals de bruid (voor het eerst geblust die nacht)* in *Een geverfde ruiter* (1961), hoewel het *zoals*-motief in de bundel *Het Teken van de hamster* (1963) al even opmerkelijk is. Hoezeer 'de vertakte homerische vergelijking' trouwens tot het instrumentarium van de (post)moderne dichter behoort, blijkt onverkort uit de hierna volgende pastiche van C. Buddingh'. Dat de dichter zijn vergelijking bovendien in het kuras van een sonnet heeft geperst, verhoogt de poëtische bravoure en is allerminst toevallig.

Zoals een man, bij 't ondergaan der zon,
Luidkeels 't Wien Neerlands Bloed begint te zingen –
Hij zou ook liever zwijgen als hij kon,
Maar 't hartevier drijft hem met duizend klingen –

Hij spert de gorgel en op bronzen zwingen
Wieken de klanken naar de horizon,
Terwijl de knopen hem van 't vest afspringen,
(Zo zwelt de borst bij zulk een bariton),

Zo heb ik ook eenmaal, een prille avond,
Mij aan de schoonheid van een schutsluis lavend,
De machtige drang gevoeld van 's harten grond,

En het, willozer dan een maartse kever,
Woest uitgedaverd over 't doodstil water,
Extatisch als een Mexicaanse hond.
(Uit: *Het mes op de gorgel*, 1960)

Echt en onecht

Geduldig variërend op het homerische basispatroon hebben dichters wat niet gezegd kan worden zegbaar gemaakt door iets of iemand met iets of iemand anders een gedicht lang te vergelijken. Een dichter als Herman de Coninck heeft zich zonder schroom toegelegd op het schrijven van zoals-gedichten. In het aan haar vroegtijdig overleden echtgenoot opgedragen memoireboekje *Taal zonder mij* (1998) stipt Kristien Hemmerechts die hebbelijkheid van De Coninck aan. Bij wijze van illustratie citeert ze er een aantal uit de zoals-cyclus van de postume bundel *Vingerafdrukken* (1998), en wijst tevens op de aanwezigheid ervan in vroege bundels als *De lenige liefde* (1969) en *Zolang er sneeuw ligt* (1975). Zo neemt ze onder meer *zoals men glimlacht* op. Hieronder wordt dit gedicht nogmaals afgedrukt, gevolgd door een kort vers uit de bundel *Enkelvoud* (1994).

zoals men glimlacht:
'kijk eens hoe echt'
n.a.v. laten we zeggen madurodam
– en nooit n.a.v. amsterdam –

zo denk ik dat men zich literair
realisme moet voorstellen. laat
het gelijkend zijn, o ja, maar laat
in godsnaam nog af en toe een vrouw
dunne gillettjes van verrukking slaken.
(Uit: *Zolang er sneeuw ligt*, 1975)

Zoals dit eiland van de meeuwen
is en de meeuwen van hun krijsen
en hun krijsen van de wind
en de wind van niemand,

zo is dit eiland van de meeuwen
en de meeuwen van hun krijsen
en hun krijsen van de wind
en de wind van niemand.
(Uit: *Enkelvoud*, 1994)

In het vroege gedicht *zoals men glimlacht* onderneemt de dichter een poging om het realiteitsgehalte van poëzie, iets waar neorealisten aanvankelijk toch een punt van maakten, zo nauwgezet mogelijk uit te spellen. Daar is een vergelijking erg dienstig bij. Wat in de werkelijkheid écht bestaat – Amsterdam bijvoorbeeld – roept nooit de behoefte op het echt te noemen. Die behoefte ontstaat pas door de imitatie van het echte door iets onechts dat het echte zo treffend mogelijk tracht te kopiëren. Zoals de vraag naar de echtheid van een bepaald schilderij pas ontstaat, als blijkt dat het om een vervalsing gaat. De hier vermelde kopie – Madurodam – is natuurlijk maar een schaalmodel, dat de gekopieerde stad miniaturiseert en derhalve ook symboliseert. Ongeveer hetzelfde gaat er om in een zogeheten realistisch gedicht. Ook daar is het werkelijkheidsgehalte aanzienlijk te noemen: *laat het gelijkend zijn*, suggereert De Coninck *sotto voce*. Maar de erotiek van de verrassing (*een van verrukking gillettjes slakende vrouw*) moet het gedicht tegelijk verschillend maken van de werkelijkheid erbuiten. De Coninck bewijst dat ook een ‘realistische schrijver in zijn gedichten een werkelijkheid ontwerpt’, of nog, dat ‘de werkelijkheid per definitie “een poëtische werkelijkheid” (*De lenige liefde*, p. 71) is, een werkelijkheid die bestaat uit woorden en beelden’ (Kristien Hemmerechts).

326

Het tweede gedicht is in alle opzichten herkenbaar als een rechtgeaarde De Coninck: speels, bedachtzaam, verrassend én voorspelbaar. Toch verschilt het aanzienlijk van het vorige. Het verrassende is ongetwijfeld dat beide leden van de hier uitgestalde vergelijking opgebouwd zijn uit identiek dezelfde woorden, waarbij hoofd- en bijzin zich perfect in elkaar spiegelen. Alleen al die vaststelling heeft een ontregelende uitwerking op de lezer. Kan het wel dat die argeloze lezer tweemaal hetzelfde voorgeschoteld krijgt? Bij herlezing blijkt het tweede lid inderdaad een getrouwe herhaling of echo te zijn van het eerste. Daarmee suggereert de dichter dat de werkelijkheid die wordt vergeleken op zichzelf het beste vergelijkingspunt vormt. Dat is uiteraard meteen een bijna absolute hulde aan de poëzie van het winderige, door meeuwen omschreeuwde eiland.

Het jongensachtige karakter van een De Coninck-vergelijking maakt tegelijk duidelijk hoe de jonge meester het oude homerische model ontrouw is geworden. Wie even de moeite neemt het geciteerde voorbeeld te herlezen, merkt dat bij Homeros het eerste lid de volle aandacht krijgt. De syntactische complexiteit ervan is een waardige tegenhanger van het erin opgeroepen donderende watergeweld. Na *zoals* volgt terstond een tijdbepalende bijzin, waarin een ingebedde beknopte bijzin (*van het gebergte neerstromend*) en een bijvoeglijke bijzin huizen en daardoor is het even zoeken naar de kern van de vergelijkende bijzin. De Coninck kiest voor inhoudelijke en syntactische transparantie: het zoals-gedeelte is helder en rechtlijnig, bedoeld om het vergeleken te doen oplichten. Voor Homeros is het retorisch effect belangrijker dan de vergelijking zelf. Of om het met De Coninck te zeggen: ‘*een homerische vergelijking (brengt) veel volk mee om te kijken, een samenscholing van beelden*’ (in *Vingerafdrukken*, p. 50).

Voor de duur van een gedicht

Na de plotselinge dood van Herman de Coninck op 22 mei 1997 in Lissabon is gaandeweg een stoet gedichten tot stand gekomen waarin bevriende dichters hun overleden vakgenoot poëtisch hebben herdacht. Zo verschillende dichters als Esther Jansma (in *Hier is de tijd*, 1998), Hugo Claus (in *Wreed geluk*, 1999), Rutger Kopland (in *Tot het ons loslaat*, 1997), Marc Tritsmans (in *Oog van de tijd*, 1997), Bart Plouvier (in *Zaailingen*, 1998) en Leonard Nolens (met een cyclus van méér dan 20 gedichten in *Voorbijganger*, 1999) hebben treffende huldegedichten geschreven. Ook de weemoedige roman *En de liefste dingen nog verder* (1998) van Paul de Wispelaere is in zekere zin een lang volgehouden poëtische hommage ‘Ter nagedachtenis aan Herman de Coninck’.

Het hoeft niet te verbazen dat Claus’ gedicht met zoals begint: **Zoals de zee, zei je, zou het komen, het nu / en nu is het nu daar / en jij hier**. Het gedicht is verder een poëtisch verslag van De Conincks dood, op de plavuizen van een vreemde stad, in aanwezigheid van Claus zelf en Anna Enquist (**en toen luisterde Anna naar je sterven**). Niet iedere dichter is uiteraard getuige geweest van dit sterven, maar nagenoeg iedere door deze dood bewogen dichter lijkt de poëzie of de dood van Herman de Coninck als een ijkpunt op te vatten. Dat doet althans Bart Plouvier in zijn *In memoriam Herman de Coninck*. Impliciet en expliciet vergelijkt Plouvier zijn poëzie met die van de meester: **In de tocht van mijn herinneringen / hoor ik dan de stem waarmee je / het zo verbeelden van mijn verdriet / verwerpt**. Niet toevallig heeft Nolens’ cyclus dezelfde titel als het gedicht van Plouvier: gedichten als een snoer van bezwingen gedrapeerd om de hals van de dood. Want: **Tijd heeft je pen in mijn handen genomen. / Ik schrijf je dood in slaap, ik laat / Je wieg wat schommelen onder de grond**. En dan is er Tritsmans, met een eresaluut dat even bedwongen als plechtig is. Het openingsgedicht van zijn ‘voor Herman’ geschreven bundel klinkt als volgt:

Blad

Zoals dit ene blad, losgeraakt
vanuit de top van een beuk,
in volkomen windstilte vallend,
zich nog om en om wentelt
in de lage zon van november

met alle lente- en zomerdagen
en nachten onder bruinverkleurde
huid en ik het één meter boven
aarde met vlugge hand van
voorspelbare ondergang red.

Zou zo ook een hand ons ooit.
(Uit: *Oog van de tijd*, 1997)

Tritsmans' gedicht vertoont de tweeledigheid van de klassieke vergelijking maar doorbreekt tegelijk het vertrouwde patroon op verschillende punten. Zo bestaat het eerste lid uit een lange, in twee nevenschikte bijzinnen uiteenvallende zoals-zin: *zoals dit ene blad ... zich wentelt én (zoals) ik het ... red.* Merkwaardig genoeg eindigt die dubbele bijzin op een punt. Even afwijkend is het korte tweede lid: een hoofdzin in vragende vorm zonder vraagteken. Alsof de dichter een te prangende vraag niet helemaal durft uit te spreken, en dus de vragende intonatie (het vraagteken) bij nader inzien achterwege heeft gelaten. De vraag is bovendien ook in formeel opzicht onvolledig en dus elliptisch, al kan elke lezer van goede wil het geïmpliceerde werkwoord zelf wel invullen.

Mooi parallel met de tweeledige structuur van de vergelijking bevat het gedicht ook twee met elkaar verwante motieven. Het eerste is dat van de vergankelijkheid, van het verval, gesymboliseerd door het enkele vallende blad, dat onder zijn bruine huid nog alle sporen van een groen en krachtig verleden met zich mee draagt. Het tweede motief zou met enige voorzichtigheid metafysisch of religieus van inslag kunnen worden genoemd. Even wordt de zekere val van het herfstige blad gestuit door de hand van de ik-figuur. Die vraagt zich af of iets/iemand het menselijk verval op een gelijkaardige wijze ooit zou vertragen of tegenhouden. De hier gestelde, tegelijk weer ingeslikte vraag laat vele antwoorden toe. De dichter zelf waagt zich niet aan een antwoord. Het niet gegeven antwoord op de net niet gestelde vraag, daar puurt dit gedicht zijn wijsheid uit. En dat is wellicht voldoende raak om Herman de Coninck de hand te reiken. Even voor de duur van een gedicht. Zoals de hand in het gedicht het blad even van de ondergang redt.

328

Mens en dier

Het schrijven van een geslaagd zoals-gedicht is in zekere zin te vergelijken met het schrijven van een fraai sonnet. Het sonnet geldt nu eenmaal als de ultieme formele toets voor elke zichzelf respecterende dichter, als een soort meesterproef. Met bijna evenveel recht kan zulks beweerd worden van het zoals-gedicht. Judith Herzberg heeft zich alvast aan zo'n proef gewaagd. En met wat voor bril.

Zoals

Zoals je soms een kamer ingaat, niet weet waarvoor,
en dan terug moet langs het spoor van je bedoeling,
zoals je zonder tasten snel iets uit de kast pakt
en pas als je het hebt, weet wat het is,
zoals je soms een pakje ergens heen brengt
en, bij het weggaan, steeds weer denkt, schrikt,
dat je te licht bent, zoals je je, wachtend

minutenlang hevig verlief in elk nieuw mens
 maar toch het meeste wachtend bent,
 zoals je weet: ik ken het hier, maar niet waar het om ging
 en je een geur te binnen schiet bij wijze van
 herinnering, zoals je weet bij wie je op alert
 en bij wie niet, bij wie je kan gaan liggen,
 zo, denk ik, denken dieren, kennen dieren de weg.
 (Uit: *Zoals*, 1992)

Hoewel de meeste dichters op een gegeven moment graag eredienst bewijzen aan de vergelijking, zijn er maar heel weinig die daar in de titels van hun bundels voor uitkomen. Het is dan ook opvallend dat iemand als Judith Herzberg één van haar bundels plompverloren *Zoals* (1992) heeft genoemd. Het hierboven opgenomen titelgedicht bezet een bescheiden tweede plaats in de bundel en is een krachtvertoning van formaat. Het wijkt namelijk af van het modale zoals-gedicht doordat het een reeks van zes parallelle, keurig nevenschikte zoals-zinnen (verzen 1–13) verbindt met een korte, net één vers in beslag nemende hoofdzin, zodat het gedicht er – toevallig? – even veel verzen over doet als het modale sonnet. Soms bestaat een zoals-zin op zijn beurt uit twee nevenschikte bijzinnen die door het nevenschikkend voegwoord *en* en *maar* worden verbonden (zie verzen 4, 6 en 9). Het groot aantal zoals-zinnen geeft wellicht te kennen dat de dichteres vele voorbeelden nodig heeft om haar punt te maken. Als *je* in vers 2 kan gelezen worden als een generisch *men*, hebben ze bovendien een exemplarisch karakter. Want toegegeven, het is niet gemakkelijk om aan de hand van menselijke gedragingen iets te verhelderen over dieren, al is het omgekeerde wellicht al even waar.

Dat zulks inderdaad niet zo gemakkelijk is, blijkt van meet af aan uit het aftastende, omzichtige karakter van Herzbergs gedicht. Hier is beslist een wachtende, niet wetende, soms ergens heen gaande jij-figuur aan zet. De je-figuur verricht een aantal automatismen, denkt daar nauwelijks bij na, maar lijkt wél verwachtingsvol. Het richtsnoer van de hier opgesomde handelingen zijn allerlei voorbewuste bedoelingen (vers 2), onbewust opduikende herinneringen (verzen 11–12). Bovendien worden hier lichtvoetige, kortstondige gevoelens aangestipt. Zo schrikt de jij-figuur dat hij/zij **te licht** (vers 7) zou zijn, gaat hij/zij langs het **spoor** terug van zijn/haar **bedoeling**. Er is met andere woorden alleen een intuïtief, onberedeneerbaar aanvoelen van hoe de dingen moeten. Dat aanvoelen heeft slechts een voorlopig karakter, en dat wordt in het laatste vers onderstreept door het tussenzinnetje **denk ik**. Dat is precies het punt waar de dichteres de lezer heen wil voeren, of beter, kàn voeren: een gelijksoortig, aan alle ratio ontheven aanvoelen houdt ook de dieren op het juiste pad. Aan de lezer de vraag of Herzberg de mens even hoog schat als het dier. Hoe dan ook *fluïstert* dit gedicht

een antwoord dat zich spiegelt in de volgende iets krachtiger aangezette aantekening uit het dagboek van Luuk Gruwez: 'Er is in dit ondermaanse met al zijn levende wezens geen hiërarchie die men gegrond kan noemen. Het wil mij maar niet dagen waarom een mens superieur zou zijn aan een kolibri (sic), een hangbuikzwijn of een pot vrouwentongen' (*Onder vier ogen*, p. 65–66).

Zoals de poëzie

De hiervoor ter sprake gebrachte vergelijkingsgedichten mogen niet te denken geven dat nagenoeg elk naoorlogs dichter er reeksen van bij elkaar heeft geschreven. Niets is minder waar. Maar wie zorgvuldig leest, kan niettemin een aanzienlijke verzameling aanleggen. Het is bovendien zo dat een paar dergelijke gedichten een koninklijke status ten deel is gevallen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de frequentie waarmee ze worden gebloemleesd. Zo is het beruchte *Zo meen ik dat ook jij bent* van Jan Hanlo eeuwigheid toegezegd door de opname ervan in Paul Rodenko's programmatische bloemlezing *Nieuwe griffels schone leien* (1954), in de liefdesanthologie van Eddy van Vliet, *Geen dag zonder liefde. Honderd jaar Nederlandse liefdespoëzie uit Noord en Zuid* (1994) en in *Ik heb de liefde lief* (1993) van Willem Wilmink. Daarnaast is het vers gaan leven als een poëtisch adagium, dat Hanlo's eigen, door pedofilie beheerste leven samenbalt. Zijn biograaf, Hans Renders, heeft het althans gekozen als titel van zijn Hanlo-biografie. In deze studie komt ook het beroemde zoals-gedicht aan de orde. Al zou het, afgaand op een eerder door Hanlo geopperde en daarna weer ingetrokken bewering, een paar plagiaatverzen bevatten, alleen al de manier waarop het hoofdletter-, punten- en kommalooos de jij-figuur verheerlijkt, is op zich voldoende reden om het hier te citeren:

zo meen ik dat ook jij bent

zoals de koelte 's nachts langs lelies
en langs rozen
als wit koraal en parels diep in zee
zoals wat schoon is rustig schuilt
maar straalt wanneer ik schouwen wil
zo meen ik dat ook jij bent

als melk
als leem
en 't bleke rood van vaal gesteent
of porselein
zoals wat ver is en gering
en lang vergeten voor het oud is

zoals een waskaars en een koekoek
en een oud boek en een glimlach
en wat onverwacht en zacht is en het eerste
en wat schuchter en verlangend en vrijgevig
gaaf maar broos is
zo meen ik dat ook jij bent

Of de nog te schrijven biografie van De Coninck of Kopland ook een zoals-vers zal meekrijgen in de titel, is natuurlijk nu niet aan de orde. Maar het is niet ondenkbaar: eerstgenoemde heeft tenslotte zijn eigen poëzieopvatting ooit in een enkele, korte vergelijking uitgewerkt. Hij brengt daarin zijn 'relativerende hoogschatting van de poëzie' tot uitdrukking. Het gedicht 'brengt een groot gevoel tegenover een fundamentele waarde (de poëzie) op kleine schaal' (Marcel Janssens).

Poëzie

Zoals je tegen een ziek meisje zegt:
Mijn miniatuurmensje, mijn zelfgemaakt
Verdrietje, en het helpt niet;
Zoals je een hand op haar hete voorhoofdje
Legt, zo dun als sneeuw gaat liggen,
En het helpt niet:

Zo helpt poëzie.
(Uit: *Met een klank van hobo*, 1980)

Met Kopland is het toch wel anders gesteld. Zoals-gedichten liggen hem niet in de mond bestorven. Bij wijze van afsluiter volgt hier één van de weinige integrale vergelijkingsgedichten in Koplandse trant, vol behoedzame ontkenningen en omcirkelingen. Dat het gedicht in formeel opzicht aan een verticaal gehalveerd sonnet doet denken, is wellicht geen toeval.

Zoals de pagina's van een krant
in het gras langzaam om
slaan in de wind, en het is de wind
niet, die het doet,

zoals wanneer een deken in de avond,
buiten, ligt alsof hij ligt
te slapen, en het is de deken
niet, zo

niets is het, niets dan de verdrietige
beweging van een hand, de weerloze
houding van een lichaam,

en er is geen hand, er is
geen lichaam, terwijl ik toch
zo dichtbij ben.

(Uit: *Al die mooie beloften*, 1978)

Bovenstaand gedicht sorteert een maximaal effect met minimale middelen. Dat gebeurt wel in meer gedichten, waarin vaak uitspraken worden gedaan over een werkelijkheid die dichters nooit helemaal in het gelid kunnen krijgen. Of juist helemaal niet. Daarom ook zijn ze intens 'bezig met taal' want alleen 'op de wijze van zoals' kunnen ze proberen 'over de werkelijkheid' te spreken (Hugo Brems). Daarom 'is het gedicht vaak de vergelijking, wordt [het] er vaak geheel door bepaald en uitgeput' (Simon Vestdijk).

332

Korte bibliografie

HUGO BREMS, *De dichter is een koe. Over poëzie* (Uitg. De Arbeiderspers, Amsterdam 1991).

PAUL CLAES, *De Gulden Tak. Antieke mythe en moderne literatuur* (Uitg. De Bezige Bij, Amsterdam 2000).

REDBAK FOKKEMA, *Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945* (Uitg. De Arbeiderspers, Amsterdam 1999).

KRISTIEN HEMMERECHTS, *Taal zonder mij* (Uitg. Atlas, Amsterdam/Antwerpen 1998).

MARCEL JANSSENS, Herman de Coninck over het nut van poëzie, in: *Met groter L. Van Couperus tot Claus* (Uitg. Davidsfonds/Clauwaert, Leuven 1994).

RUDI VAN DER PAARDT, *Mythe en metamorfose. Antieke motieven in de moderne literatuur* (Uitg. Prometheus, Amsterdam 1992).

SIMON VESTDIJK, *De glanzende kiemcel. Beschouwingen over poëzie* (Uitg. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1991⁷).

Noot

* Een eerdere versie van dit artikel verscheen in *Poëziekrant*, jaargang 24, september-oktober 2000, 5, 74-78.

Theognis van Megara

I nleiding

Over de dichter Theognis is praktisch niets bekend. Waarschijnlijk leefde hij in de tweede helft van de 6de eeuw v.Chr. en was hij afkomstig uit Megara (een stad tussen Athene en Corinthe). Hij bekleedde daar een vooraanstaande positie (uit één van zijn gedichten wordt wel afgeleid dat hij onder meer een rechterlijke functie heeft bekleed) en is waarschijnlijk getuige geweest van een revolutie, die de door hem verfoeide lagere stand (de *kakoí*, in tegenstelling tot de aanzienlijke, aristocratische stand van de *agathoí*) aan de macht heeft gebracht. Theognis verloor zijn bezittingen en werd uit de stad verdreven, waarna hij zijn toevlucht zocht in Megara Hyblaea, een kolonie van Megara op Sicilië.

Op naam van Theognis is een corpus elegische poëzie (gedichten bestaande uit coupletten gevormd door een hexameter en een pentameter) overgeleverd, die 1389 regels beslaat. De collectie bestaat uit twee boeken, resp. r. 1–1220 en r. 1221–1389. Terwijl wij de meeste ‘lyrische dichters’ uit de 7de en 6de eeuw v.Chr. slechts kennen uit citaten bij latere schrijvers en uit papyrusfragmenten, is dit – na Homeros, Hesiodos en de Homerische Hymnen – de eerste collectie poëzie die in manuscript is overgeleverd. Het oudste bekende manuscript dateert uit de 10de eeuw.

Men neemt aan dat niet alle gedichten in deze collectie door Theognis zijn geschreven. Daarvoor worden drie belangrijke argumenten aangevoerd. Verschillende gedichten zijn ook op naam van andere dichters (Tyrtaios, Solon, Mimnermos) overgeleverd; het corpus bevat gedichten die waarschijnlijk na Theognis’ dood gedateerd moeten worden; en er is een flink aantal regels die in meer dan één gedicht of fragment voorkomen. Het gaat dus waarschijnlijk om een bloemlezing (of een samenvoeging van verschillende bloemlezingen) uit het werk van verschillende dichters. Het is echter niet duidelijk wanneer deze is of zijn gemaakt – de vermoedens lopen uiteen van de 5de eeuw vóór tot de 9de eeuw na Chr. – en ook is het behoudens uitzonderingsgevallen niet mogelijk gebleken om de gedichten met zekerheid aan Theognis of aan andere dichters toe te schrijven. Over het algemeen wordt echter aangenomen dat de regels 19–254 in elk geval van Theognis’ hand zijn, en een aanwijzing voor echtheid zou ook kunnen zijn dat de dichter zich in een aantal gedichten tot een jonge knaap, Kyrnos (soms als zoon van Polypaos, Polypaides, aangeduid) richt om hem wijze lessen te geven of zijn genegenheid te betuigen. Maar dat is evenmin zeker, omdat die naam ook door navolgers kan zijn gebruikt.

Theognis’ lotgevallen bepalen gedeeltelijk de toon van zijn oeuvre. Hij zit vol wrok jegens de nieuwe machthebbers, op wie hij zich dolgraag zou wreken; en hij waarschuwt zijn vriend Kyrnos om zich niet met het gewone volk af te geven, maar alleen de vriendschap van leden van de hogere klasse te zoeken, voor wie moed, zin voor rechtvaardigheid, eruditie en schoonheid (maar helaas niet rijkdom) gereserveerd zijn. Het werk bevat tal van andere vermaningen en levenslessen, ook van praktische aard, bijvoorbeeld over het meest wenselijke gedrag tijdens het *symposion*, het feestmaal

van de hogere klasse, waar men zich overgaf aan politieke en filosofische discussies, maar ook aan muziek, zang en de liefde.¹ Waarschijnlijk waren de meeste gedichten van deze collectie bestemd om bij het symposium te worden gereciteerd of gezongen. Vaak hoort men als het ware verschillende stemmen, die een onderwerp van meerdere zijden belichten. Zo geeft de collectie een interessante kijk op het dagelijks leven in de 6de tot 4de eeuw v. Chr., en niet alleen in Megara: Theognis wordt o.a. door Isocrates en Plato genoemd, zijn werk is door Atheense schrijvers becommentarieerd en de collectie bevat ook werk van Attische dichters uit de klassieke tijd.

In de hier geboden selectie wordt een vertaling van ruim een zesde deel van de collectie gegeven (250 regels). Evenals in mijn Solon-vertaling² is gekozen voor een rijmende vertaling, waarbij de regels bestaan uit vijfvoetige jamben, zoveel mogelijk met gekruist rijm. Deze keuze heeft ook thans als consequentie dat het om een vrije vertaling gaat, die de letterlijke tekst van het Grieks wel eens in de steek laat om de lezer een vlotte toegang tot de strekking van een gedicht als geheel te geven. Sommige lezers zullen misschien eerder van een bewerking willen spreken.

De historische en filologische problematiek vormt bij de meeste gedichten geen belemmering voor hun toegankelijkheid. Van verklarende aantekeningen is daarom op enkele uitzonderingen na afgezien. Wel zijn aan de gedichten titels toegevoegd.

334

De gedichten

Opdracht aan Kyrnos (19–26)

Mijn verzen, Kyrnos, moeten 't zegel dragen
waarop 'Theognis' staat, 'uit Megara',
want dat voorkomt dat men zich ooit zal wagen
aan hun misvorming of aan plagiaat.
Mijn lied zal ooit aan iedereen bevallen,
hoewel thans menigeen er niets in ziet.
Verbaast je dat? Zelfs Zeus pleziert niet allen,
of hij het nu laat regenen of niet.

Over de betekenis van het zegel is in de literatuur veel te doen (zie de bibliografie). Het meest aannemelijk lijkt dat Theognis doelt op een op schrift gestelde en van zijn zegel voorziene editie van zijn poëzie.

Omwenteling in Megara (53–68)

De stad is nog dezelfde, maar hoe anders
is haar bevolking! Zij die kort voorheen
als onbeschaafde, brute plattelanders
gehuld in geitenvellen los dooreen
het veld bewoonden, zitten nu in 't zadel;
de adel van weleer is alles kwijt.

Zie hoe men elkaar met een lach benadeelt
en 't goede niet van 't kwade onderscheidt.
't Is onverdraaglijk! Kyrnos, mijd die bende;
neem geen van hen, voor welk doel ook, tot vrind.
Zorg vriendschap slechts met woorden voor te wenden,
onthul hun niets wat je belangrijk vindt.
Wantrouw hun daden steeds, want hun gedachten
zijn laag en listig, vol van winstbejag.
Je kunt van hen niets dan bedrog verwachten.
Er is geen hoop voor mensen van dat slag.

Onzekerheid van het menselijk streven (133–142)

Wat mensen aan verlies en winst behalen,
wordt door de goden, niet door ons bestierd.
Geen zwoeger, Kyrnos, weet of hij zal falen
of in zijn werk tenslotte zegeviert.
Vaak denkt men iets uitstekends te bereiken
terwijl het toch mislukt, of omgekeerd.
Ieder moet voor 't onmogelijke wijken;
niemand krijgt alles wat zijn hart begeert.
Wij weten niets. Een mens denkt na en gist;
het is de wil der goden die beslist.

Vermenging van de standen (183–192)

Een fokker die een edel ras wil telen,
zoekt dieren met de beste stamboom uit.
Maar 'n edel man wil graag de sponde delen
van een vulgaire, mits schatrijke bruid.
Een dame is bereid een ploert te huwen;
geld acht zij méér dan standing van haar huis.
Standen vermengen zich, zeden verruwen,
adel en bloed worden met geld gekruist.
Als adel, Kyrnos, zich met 't volk afgeeft,
verwacht dan niet dat hij lang overleeft.

Misdaad en straf (197–208)

Wie eerlijk geld vergaart, met schone handen,
houdt dat met instemming van Zeus voorgoed.
Maar wie daartoe door hebzucht overmand en
misdadig en meinedig handelen moet,
wordt het behouden van zijn winst verboden,

zoals de god uiteindelijk besluit.
Dit is het wat de mens misleidt: de goden
stellen bestraffing van de misdaad uit.
De ene mens boet zelf wat hij misdeed en
zijn kinderen hangt geen straf meer boven 't hoofd.
De andere ontsnapt: op zijn oogleden
zet zich de barre dood, die 't daglicht dooft.

Ode aan Kyrnos (237–254)

Je vliegt over de wereld heen, gedragen
door vleugels die mijn poëzie je gaf;
je neemt deel aan diners en drinkgelagen
dankzij de faam die ik je naam verschaf.
Luister, hoe mooie jongens je bezingen;
hoor, heldere hobo's, een feest van tonen.

336

Wanneer je later afdaalt naar de schimmen
die in de tranenrijke Hades wonen,
zal jouw beroemdheid door mijn kunst beklijven
bij allen wie het lied ter harte gaat.
Je naam, Kyrnos, zal onvergankelijk blijven
zolang de zon boven de aarde staat.

Ik zorg dat je altijd door Hellas waart:
eilanden in visrijke zeeën, steden
en dorpen blijft bereizen – niet te paard,
maar als geschenk der Muzen aangebeden.

Maar desondanks gedraag je je onheus:
je neemt me als een klein kind bij de neus.

Ondankbaarheid (271–278)

Goden verdelen onder stervelingen
jeugd, barre ouderdom en nog veel meer.
Maar 't treurigste van alle trieste dingen
– dood, akelige ziekten – is 't wanneer
iemand zijn kinderen met zorg en zwoegen
opvoedt en een vermogen opbouwt, maar
dan door hen wordt gehaat of zelfs vervloekt, en
zich ziet verafschuwd als een bedelaar.

Mensenkennis (309–312)

Wijs is de man die bij 't tafelgesprek
afwezig doet. Hij wendt verstrooidheid voor,
lacht vrolijk mee, merkt niets. Maar bij 't vertrek
is hij zichzelf weer en heeft ieder door.

Vriendschap (323–328)

Wees zuinig op je vrienden, Kyrnos! Houd je
bezwaren voor je en geef niet toe aan nijd.
Als je je boos maakt over ieder foutje,
zijn harmonie en vriendschap zo ontwijjd.
't Is eigen aan de mens zich te misdragen
en aan de goden dat niet te verdragen.

Verlangen naar wraak (341–350)

't Is tijd, o Zeus, mijn bede te verhoren:
begunstig mij na zoveel zorg en nood.
Als aan mijn leed geen einde is beschoren
en 'k niets mag terugdoen, ga ik liever dood.
Moet ik erin berusten dat de boeven
die mij hebben beroofd met bruuft geweld,
mijn geld behouden en ik hulpbehoevend
voortleef, nat als een straathond, uitgeteld?
Kon ik hun bloed maar drinken! Ik blijf hopen
op hulp der goden om hen op te knopen.

Kritiek op de goddelijke rechtvaardigheid (373–382)

Mijn goede Zeus, u stelt mij voor een raadsel.
U bent het meest geëerd, van macht doordrenkt,
u zetelt op de allerhoogste plaats en
van ieder weet u wat hij voelt en denkt.
Waarom staat u dan toe dat criminelen
hetzelfde lot als goede burgers treft,
alsof het onderscheid u niet kan schelen
tussen misdadigheid en plichtsbesef?
Naar welke norm moet iemand zich gedragen
wanneer hij aan de goden wil behagen?

Zwaarmoedigheid (425–428)

Het beste voor de mens is ongeboren blijven,
en nooit het schelle zonlicht gadeslaan;
't op één na beste: snel naar Hades gaan
en onder dikke lagen grond verblijven.

Beschaving (429–438)

Niets is zo simpel als een kind verwekken
en voeden. Maar hoe adelt men zijn geest?
Wie weet een dwaas naar wijsheid op te trekken,
welk edel mens is eerst een schurk geweest?
De arts die van de goden deze gave
ontvangen zou, had een rijk werkkerrein.
Als onderricht een slechtaard kon beschaven
zou 't kind van een goed mens nooit minder zijn.

338

Een waardeloze vent (453–456)

Indien je evenveel verstand als dwaasheid had
en evenveel gevoel als je gevoelloos bent,
dan was je voor de meeste burgers van de stad
een evenzeer benijde als nu verachte vent.

Feestmaal (467–496)

Ik zou, Simonides, niemand beletten
om nog te blijven of om weg te gaan,
als hij dat wil. En waarom zou je wekken
wie ingedut zijn, door veel wijn voldaan?
Waarom wordt wie nog monter zit te praten
naar huis gestuurd? 'k Vind al die dwang verkeerd.
Hou liever lege bekers in de gaten;
zó'n wijn krijgt men niet daaglijks geserveerd.

Ik ga naar huis, ik heb genoeg gedronken,
verlang naar slaap die vrij van zorgen maakt.
Ik ben niet nuchter meer, maar niet beschonken –
de fase waarin wijn het beste smaakt.

Wie méér drinkt dan hij aan kan, raakt beheersing
over zijn denken en zijn spreken kwijt.
Zijn dolle taal en streken wekken weezin
bij anderen op, maar hij koestert geen spijt:

al zijn wellevendheid heeft hij verloren.
Pas daarvoor op, vriend, en bedrink je niet.
Laat je niet door de drankzucht ringeloren,
zoals men bij 't gewone werkvolk ziet.
Hou tijdig op! Maar 'k zie je al weer wenken
om nog een beker, nog één, keer op keer.
Toasten op vriendschap, aan de goden plengen...
voor elke teug een reden, telkens weer,
nooit sla je een ronde over. Ik geef de zege
aan wie veel drinkt maar toch geen onzin praat.
Bij 't mengvat komt een goed gesprek gelegen,
dat open is, ieder ter harte gaat
en elke aanleiding tot twist vermijdt –
dán is een feestmaal goed bestede tijd!

Dit gedicht wordt toegeschreven aan Euenos, een tijdgenoot van Socrates, en vormde kennelijk een antwoord op een gedicht van Simonides.

339

Jeugd (567–570)

Ik wil genieten van mijn jeugd. Want later
lig ik nog lang genoeg onder de grond,
ontzield, blind, stom, een steen gelijk, en gaat er
geen zon meer op. Nóg ben ik kerngezond!

De zonden der vaderen (731–752)

Mogen de goden, vader Zeus, besluiten
dat zij aan wie het kwaad ter harte gaat
en die zich als god loochnende schavuiten
steeds zetten tot een nieuwe euveldaad,
zélf voor hun misdaden zullen betalen,
zodat de straf niet valt op 't nageslacht;
dat zonen van een schurk, die naar u talen,
o vader Zeus, nimmer bestraffing wacht
wanneer zij 't kwade verre van zich houden,
rechtschapen levend in hun vaderstad.
'k Wou dat de goden dát besluiten zouden;
nú boet de onschuldige, terwijl de schurk ontsnapt.
Hoe kan het billijk zijn, koning der goden,
dat iemand die goed en rechtvaardig is
– hij heeft geen meened, geen geweld van node –
een straf ontvangt die hem onwaardig is?

Wie zal vervolgens nog de goden duchten
als hij het lot der mensen vergelijkt?
Een eerlijk mens moet onder armoë zuchten,
terwijl de schurk zich straffeloos verrijkt.

Megara en het Perzische gevaar (773–782)

U heeft, Apollo, deze hoge veste
voor Pelops' zoon Alkathoös gesticht.
Verdedig haar nu ook tegen 't funeste
leger der Perzen, dat het land ontwricht.
Het blijde volk zal u daarvoor bedanken
bij 't komend lentefeest met dans en zang,
paeanen, mooie offers, citherklanken.
De dwaasheid van de Grieken maakt mij bang;
hun tweedracht, Foibos, is uiterst riskant.
Het lot van onze stad ligt in úw hand!

340

Dit gedicht wordt wel toegeschreven aan Philiades van Megara, die voor Megara de bescherming van Apollo tegen de Perzen (479 v. Chr.) inroept.

Heimwee (783–788)

Ooit ging ik naar Sicilië's grondgebied
en naar Euboia, dat haar wijnen prijst;
naar de Eurotas, waar Sparta verrijst,
prachtige stad gebouwd naast ruisend riet.
Overal was ik welkom, nergens blij;
zóveel beduidt mijn vaderstad voor mij.

Levenslust (983–988)

Laten wij ons aan feesten overgeven
en aan het zoete spel der vrijerij.
De jeugd, dat stralend toppunt van ons leven,
gaat snel als een gedachtevlucht voorbij;
snel als een vurig paard dat, voortgedreven
door 'n fiere strijder, naar de veldslag ijlt.

Dit gedicht wordt wel toegeschreven aan Mimnermos, evenals r. 567–570 (zie boven).

Feestvreugde (1063–1068)

Wie jong is kan de hele nacht doorbrengen
met een vriendin of vriend, genietend van
de liefde, en bij een feest kan hij zich mengen
in 't vrolijk zingen bij de fluit. Voor man
en vrouw is dit het mooiste. Rijkdom? Eer?
Genot en vrolijkheid bevallen méér!

Hoop (1135–1150)

Uitsluitend Hoop bleef achter op de aarde.
Andere goede goden – de Chariten,
Gematigdheid en Trouw – keerden terug naar de
Olympos, toen ze, vriend, ons weer verlieten.
Geloften worden niet meer nagekomen,
onsterfelijke goden niet geëerd,
ontzag voor goden niet meer waargenomen,
recht noch moraal zijn nog gerespecteerd.
Maar ik bezweer je: eer, zolang je leeft en
het zonnelicht aanschouwt, de goden vroom.
't Zij boven alles Hoop naar wie je streeft en
tot wie je bidt, met offers wonderschoon.
En hoed je voor de lui met kromme frasen
die, zonder achting voor geloof en recht,
altijd op andermans vermogen azen;
hun daden en hun doel zijn even slecht.

Pluk de dag (1191–1194)

Mijn lijk behoeft geen koninklijke baar;
geef mij tijdens mijn leven maar wat pracht.
Doornen en veren zijn verschillend, maar
voor lijken zijn zij even hard of zacht.

Bedrog (1311–1318)

Ik zie wel, knaap, dat je me hebt bedrogen
en dat je mijn genegenheid veracht.
Degenen die nu op je vriendschap bogen,
vermeed je vroeger – 'k had dit niet verwacht.
Ik hoopte in jou een trouwe vriend te winnen,
maar jij loopt weg, mijn weldaden ten spijt.
Wie zou er nog een knaap willen beminnen
bij 't zien van zoveel leugenachtigheid?

Verliefdheid (1327–1334)

Zolang je kin glad is en ik mag leven,
wil ik je strelen, mooie knaap van mij.
Jou siert het nog om je aan mij te geven,
't misstaat mij niet verliefd op jou te zijn.
Schenk me je gunst! Ooit zal de dag aanbreken
dat jij op Aphrodite's giften jaagt.
Daarom wil ik jou om het antwoord smeken
dat jij dán krijgt – als 't de godin behaagt.

Korte bibliografie

Gebruikte tekstituitgaven:

- JEAN CARRIÈRE, *Theognis, Poèmes élégiaques* (Paris 1975).
J.M. EDMONDS, *Greek Elegy and Iambus I* (Harvard/Heinemann 1982).
M.L. WEST, *Iambi et elegi Graeci ante Alexandrum cantati* (Oxford 1998).
DOUGLAS E. GERBER, *Greek Elegiac Poetry* (Harvard/Heinemann 1999).

Vertalingen:

CARRIÈRE 1975; EDMONDS 1982; GERBER 1999.

Literatuur:

CARRIÈRE (1975) 7–57 en 137–201.

HERMANN FRÄNKEL, *Early Greek Poetry and Philosophy, A History of Greek Epic, Lyric and Prose to the Middle of the Fifth Century*, translated by MOSES HADAS and JAMES WILLIS (Oxford 1975) 399–425.

DAVID A. CAMPBELL, *Greek Lyric Poetry. A Selection of Early Greek Lyric, Elegiac and Iambic Poetry* (Bristol Classical Press 1967, reprint 1998) 343 e.v.

T.J. FIGUEIRA en G. NAGY (eds.), *Theognis of Megara: Poetry and the Polis* (Baltimore 1985).

GERBER, in DOUGLAS E. GERBER (ed.), *A Companion to the Greek Lyric Poets* (Leiden 1997) 117–28 (met verdere literatuurverwijzingen).

Zie voorts de literatuur vermeld in *Hermeneus* 71, 5 (1999) 338.

In het Nederlands is geen volledige vertaling van de gedichten voorhanden. Zie voor een opgave van vertaalde fragmenten PATRICK DE RYNCK en ANDRIES WELKENHUYZEN, *De oudheid in het Nederlands* (Ambo/Baarn 1992) 370 en *Supplement* (1997) 38.

Noten

¹ Veel gedichten zijn dan ook aan de liefde gewijd (Boek 2 hoofdzakelijk aan de liefde voor knapen).

² *Hermeneus* 71, 5 (1999) 328–38.

Theseus, held van het labyrint

Antieke mythen zijn onuitputtelijk: ze laten zich op allerlei manieren verbeelden en beschrijven. In het Nederlandse taalgebied is Imme Dros bezig aan een indrukwekkende reeks bewerkingen van de meest bekende mythen. Lezers van *Hermeneus* hebben daar ook in dit blad kennis mee kunnen maken: in nr. 3 van dit jaar verscheen een artikel over Dros' bewerking van het 'Amor en Psyche-verhaal' (*Hermeneus* 73, 3 [2001] 254–65). Momenteel werkt Imme Dros aan een nieuw boek, waarin de mythen van Theseus, en de mythen van Ariadne, Daidalos, Ikaros, Faidra en Hippolytos centraal staan. Hieronder volgt een exclusieve voorpublicatie van de inleiding en het eerste hoofdstuk van de tekst.

Goden zijn en stervelingen zijn er maar even,
 dwalend over de wegen van de gevaarlijke aarde,
 zoekend wat ze niet vinden, vindend wat ze niet zoeken.
 Zoals wanneer in een storm een schip zonder roer maar een speelbal
 wordt van de woeste zee – en de zeelui roepen in doodsangst
 om hun moeder – zo is de mens zonder leidraad verloren
 in het onrustbarende labyrint van het leven.
 Vrienden, wie worstelt niet met de vraag: wie ben ik? wat word ik?
 Dit is de mythe van Theseus, die wist van wagen en winnen
 en van verliezen op weg naar het onafwendbare einde.

Mensen weten dat er einde komt aan hun leven.
 Vrouwen vrezen de dood vooral als ze kinderen hebben
 die ze totdat ze sterk en zelfstandig zijn willen beschermen,
 mannen proberen door grote, opzienbarende daden
 voort te bestaan als helden in de verhalen van later
 om voor zichzelf een monument op te richten, een tombe
 voor hun toekomst als dode. En zonen willen ze, leven
 na het leven, om hun naam en faam te bewaren.
 Koning Aigeus van Athene kreeg van zijn eerste
 vrouw geen kinderen en van zijn tweede vrouw ook niet, Hij reisde
 diep verontrust naar Delfi om de goden te vragen
 wat hij moest doen om zijn troon en toekomst veilig te stellen.
 In de tijd dat de goden nog woonden op de Olympos
 ging men naar het orakel van Delfi met kwellende vragen
 over geboorte, leven, dood en andere zaken

die tot slapeloze nachten leiden bij mensen.
Eenmaal in Delfi kreeg Aigeus een raadselachtige uitspraak.
'Bind de wijnzak dicht en houdt hem dicht tot je thuis bent.'
Aigeus begreep niet wat er bedoeld werd, hij reisde van Delfi
helemaal naar een oude gastvriend, de koning van Troizen,
listige Pittheus, om zich over de zaak te beraden.
'Bind de wijnzak dicht en houdt hem dicht tot je thuis bent.
Dat is het enige wat er gezegd werd. Een wijnzak! Een wijnzak?
Wat voor wijnzak? Pittheus, ik doneer een vermogen
aan die priesteres en ze stuurt me met raadsels de deur uit.
Wijnzak! Ik heb niet eens een wijnzak in mijn bagage!'
klaagde Aigeus die alles letterlijk opvatte en geen
grein fantasie had. Pittheus begreep het orakel meteen maar
zei niets. Berekenend keek hij naar zijn tobrende gastvriend.
Aigeus had geen zoons en zou er ook geen meer krijgen
als hij onderweg zijn koninklijk zaad zou verspillen
in het gastvrije bed van een avontuurlijke bijslaap.
Stel dat hij zijn dochter Aithra met Aigeus liet slapen.
Stel dat ze zwanger werd van een zoon, die zoon zou dan eens de
troon van Athene op kunnen eisen. Hij gaf zijn gast hapjes
en hij goot hem vol koppige wijn, toen bracht hij hem samen
met zijn huwbare dochter Aithra op een naburig
eiland. 's Morgens werd Aigeus wakker met bonkende hoofdpijn.
'Aithra, ik weet niet of er vannacht tussen ons iets gebeurd is
wat gevolgen kan hebben. Het spijt me, ik was, geloof ik, dronken,'
stamelde hij. Het meisje knikte een beetje verlegen.
Ja, er was inderdaad iets gebeurd, en niet eenmaal maar tweemaal.
Dat Poseidon de tweede beurt voor zijn rekening nam zei
Aithra niet. Ze wilde de vriend van haar vader niet kwetsen
en Poseidon niet tergen. Voor alle zekerheid duwde
Aigeus – hij was niet slim maar wel sterk – een rotsblok omhoog en
legde zijn zwaard met in het gouden heft de Atheense
uil en een paar van zijn sandalen onder de steen neer.
'Als je een zoon krijgt, laat hem dan als hij groot is proberen
dit gewicht te verplaatsen. Stuur hem met mijn sandalen
en mijn zwaard naar Athene. Dan zal ik de jongen erkennen,'
zei hij toen hij terugging naar het hoge Athene.
Maar hij vergat haar snel want onderweg in Korinthe,

waar hij een andere gastvriend bezocht, de eierzuchtige Iason, trof hij bij hem thuis alleen maar de gastvrouw, Medeia. Zij vertelde in tranen dat haar Iason ging trouwen met de prinses van Korinthe en ze liet Aigeus beloven dat ze bij hem terecht kon als ze zou worden verbannen. Zij zou dan zorgen dat hij een zoon kreeg. Medeia was door haar kennis van kruiden en wondere krachten wereldberoemd en Aigeus legde een eed af. Hij zou haar huisvesten in zijn eigen paleis. Zodra Medeia wraak had genomen op haar trouweloze echtgenoot kwam ze naar Aigeus. Binnen luttele weken was ze zijn vrouw en het echtpaar kreeg binnen zeven maanden een zoon, die Medos genoemd werd, Of het kind echt van Aigeus was valt te betwijfelen maar die dacht niet aan bedrog. Hij was eindelijk, eindelijk vader! Dat hij al enige tijd een zoon had kon hij niet weten. In Troizen was Theseus geboren, kleinzoon van Pittheus, zoon van Aigeus en Aithra, of van Poseidon en Aithra. Pittheus zei hoe dan ook als men vroeg naar de vader van Theseus: 'Hij is een zoon van Poseidon, de god met de blauwzwarte haren.' 'Dat kan iedereen wel zeggen over een bastaard,' grijnsden de mensen. Theseus zag als kind al de lachjes, hoorde de stiekeme grappen en hij stierf haast van schaamte. Wie boven anderen uitblonk in schoonheid, spierkracht of wijsheid stamde bij het volk al gauw van een god af, maar had dan ook een gewone vader om roddels de kop in te drukken. Hij had een ongetrouwde moeder, hij was een bastaard. Niemand zag hoe ongelukkig de jongen zich voelde want volwassenen zijn vergeten dat kinderen merken wat er omgaat, en ongeweten droeg Aithra de pijn en woede om haar vernederend liefdeleven aan Theseus over als een ziekte. Hij vroeg haar zodra hij kon praten: 'Wie is mijn vader? Waar is mijn vader? Heb ik een vader?' Aithra gaf ontwijkende antwoorden maar ze beloofde dat ze hem als hij eenmaal groot was alles zou zeggen. 'Als je die berg van zijn plaats af kunt tillen dan mag je het weten,' zei ze en in zijn verlangen achter de waarheid te komen spande het kind zich in zijn spieren sterker te maken, oefende zich met ijzeren regelmaat, wist niet van wijken.

Kracht en moed gaan vaak samen, Theseus waagde zich dichterbij het leger van een wild zwijn of het hol van een bergleeuw als er gejaagd werd. Hij blonk uit in allerlei sporten en hij was slim, hij had het verstand van zijn grootvader Pittheus. Mensen begonnen te denken dat hij echt van een god was, maar de erkenning kwam te laat voor de kwetsbare jongen. Van een wond die te groot is blijft het litteken steken. Toen hij nog klein was hoopte hij altijd dat een van de gasten in het paleis zijn vader zou zijn. Er kwamen veel gasten bij zijn grootvader Pittheus maar niet een was zijn vader. Op een dag speelde Theseus met andere kinderen voor de deuren van het paleis terwijl in de eetzaal een feestmaal werd gehouden voor een gast. De kinderen gilden plotseling luid en stoven links en rechts weg want er lag daar vlak naast de bronzen drempel een woeste, gigantische bergleeuw. Theseus vluchtte niet, hij zag het gevaar voor de gasten en hij viel aan met zijn speer om het roofdier de doodsteek te geven. Tot zijn verbijstering ketste de vlijmscherpe punt op de huid af. Nog vreemder was dat de leeuw niet bewoog maar slap op de grond bleef liggen. De leeuw bleek alleen maar een lege huid en de jongen had door de grond willen zakken. Maar dadelijk kwam er een forse man naar hem toe, die hem prees om zijn moed. Het was Herakles, die zijn leeuwenmantel had laten vallen toen hij ging eten. Nooit had Theseus zo'n man gezien, zo groot en met zulke machtige spieren. Hij nam hem als voorbeeld: zo wilde hij worden als hij groot was, zo moest zijn eigen vader geweest zijn toen hij jong was. En Herakles had bewondering voor de vlijmscherpe geest van Theseus. Ze werden dadelijk vrienden en hun vriendschap zou blijven bestaan tot het eind van hun leven.

Beknopte bibliographie

- APOLLODORUS, *The Library of Greek Mythology* (Oxford 1997).
M. GRANT EN JOHN HAZEL, *Who's who in classical mythology* (London 1999).
R. GRAVES, *The Greek Myths* (London 1960).
P. GRIMAL, *Dictionary of Classical Mythology* (London 1991).
P. HARVEY, *The Oxford Companion to Classical Literature* (Oxford 1984).
Herodotos, Het verslag van mijn onderzoek. Vert. HEIN VAN DOLEN (Nijmegen 1995).
Homeros, Ilias. Bezorgd door J.C. BRUIJN EN C. SPOELDER (Haarlem 1955).
E. TRIPP, *Dictionary of Classical Mythology* (London 1988).